

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ
ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ, ΙΔΕΕΣ

Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα

Επιμέλεια βουλγαρικής έκδοσης
Γιούρα Κωνσταντίνοβα

Συντακτική επιτροπή
Αλεξάνταρ Κόστοφ
Εκατερίνα Νίκοβα
Ράια Ζαΐμοβα
Ροσίτσα Γκράντεβα

Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης
Ανδρέας Λυμπεράτος

ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ, ΙΔΕΕΣ

*Συλλογή κειμένων
προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ - ΙΤΕ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2014

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ι Δ Ρ Υ Μ Α Τ Ε Χ Ν Ο Λ Ο Γ Ι Α Σ & Ε Ρ Ε Υ Ν Α Σ

Ηράκλειο Κρήτης: Νικ. Πλαστήρα 100, Βασιλικά Βουτών 700 13.
Τηλ. +30 2810 391097, Fax: +30 2810 391085

Αθήνα: Κλεισόβης 3, 106 77.
Τηλ. +30 210 3849020, Fax: +30 210 3301583
e-mail: info@cup.gr • www.cup.gr

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ / ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ

Τίτλος πρωτοτύπου:

БАЛКАНИТЕ – МОДЕРНИЗАЦИЯ, ИДЕНТИЧНОСТИ, ИДЕИ
Сборник в чекм на проф. Надя Данова

© Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών και Κέντρο Θρακολογίας, 2011

Μετάφραση κειμένων από τα βουλγαρικά:

Δέσποινα Λουκίδου, Πέταρ Κάντρεφ, Περάνα Κάμενοβα

Επιμέλεια κειμένων:

Μαρίνα Μαρκοπούλου

Στο εξώφυλλο:

Marc Chagall, *La vie*, 1964. Fondation Maeght, Saint Paul de Vence, France

© Adagp+Chagall®

ISBN 978-960-524-437-8

Περιεχόμενα

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση	xi
Πρόλογος στη βουλγαρική έκδοση.	xvii
Καθ. δρ. Νάντια Χρίστοβα Ντάνοβα: Βιογραφικό σημείωμα	xix
Βιβλιογραφία του έργου της καθ. δρ. Νάντιας Χρίστοβα Ντάνοβα	xxi

ΜΕΡΟΣ Α': Εκσυγχρονισμός και Εκπαίδευση

Σβέτλα Γιάνεβα

Η έναρξη της ενσωμάτωσης των κεντρικών βαλκανικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα (τέλη 18ου - αρχές 19ου αι.)	3

Σβετλάνα Ιβανόβα

Η κατάσταση των Ελλήνων εμπόρων στη Ρωμυλία τον 17ο και τον 18ο αι.	19

Βάσω Σειρηνίδου

Μεταξύ λογιοσύνης και επιστήμης. Γνωστικά πρότυπα και Νεοελληνικός Διαφωτισμός – οι μαρτυρίες μιας ιδιωτικής βιβλιοθήκης.	45

Χρήστος Χατζηιωσήφ

Από τη δουλεία στη μισθωτή εργασία.	63

Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη

Περί Ελληνικής Ιατρικής Πολιτείας: αποτυπώσεις της νεωτερικότητας σε τρεις εκδόσεις του 1829	77

Εβελίνα Ραζντάβιτσκα-Κίσλινγκ

Η ανταλλαγή πληροφοριών ή «το πολυτιμότερο εμπόρευμα» στην ελληνική εμπορική αλληλογραφία από το αρχείο του Κ.Γ. Φώτεινοφ	95

Ανδρέας Λυμπεράτος

Μηχανικά ρολόγια και αντίληψη του χρόνου στα Βαλκάνια.

Μελετώντας μια περίπτωση πολιτισμικής μεταφοράς 115

Κρασιμίρα Ντασκαλόβα

Συμβολή στην ιστορία της οθωμανικής λογοκρισίας κατά το δεύτερο μισό

του 19ου αιώνα (από στοιχεία του βουλγαρικού Τύπου) 139

Ορλίν Σάμπεφ

Η «βουλγαρική περίοδος» στην ιστορία της Ροβερτείου Σχολής

(1864-1890) 155

Αλεξάνταρ Κόστοφ

Έλληνες και Βούλγαροι φοιτητές στην Ειδική Σχολή Αρχιτεκτονικής

του Παρισιού ως το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου: εκπαίδευση

και επαγγελματική σταδιοδρομία. 203

Έφη Αβδελά

Γλώσσα των συναισθημάτων και επιστολογραφία: «παραστρατημένοι»

ανήλικοι και οι επιμελητές τους στη μεταπολεμική Ελλάδα 225

ΜΕΡΟΣ Β΄: Νοοτροπίες και ταυτότητες*Νικολάι Αρέτοφ*

Οριενταλισμός, οξιντενταλισμός και η εικόνα του Άλλου σε βαλκανικό

πλαίσιο 247

Όλγκα Τόντοροβα

Η «σεξουαλικοποίηση» μιας θρησκείας: συμβολή στη μελέτη των

απόψεων των Βουλγάρων για το Ισλάμ την περίοδο της εθνικής

αναγέννησης 259

Πένκα Ντάνοβα

Ο Νικόλαος Σοφιανός και οι Ιταλοί γεωγράφοι της εποχής του.

Ελλάδα και Βουλγαρία στα ιταλικά γεωγραφικά συγγράμματα του 16ου αι. . . 289

Μαρία Λίτινα

Νέα στοιχεία για τον αγιοταφίτη ιερομόναχο Πορφύριο (†1850)

και την Ελληνική Σχολή Σωζόπολεως. 319

Κατερίνα Κρούσεβα

Η σημασία του να είναι κανείς «goethereif». Μια έννοια και η ιστορία της ... 331

Αλέξης Πολίτης

Οι Βούλγαροι με τα μάτια των Ελλήνων. Αλλαγές της οπτικής
από τα μέσα του 19ου αιώνα. 355

Χάγκεν Φλάισερ

Οι Έλληνες απέναντι στους «Άλλους». Εθνικά στερεότυπα
και λεξικογραφικές ερμηνείες ταυτότητας 371

Ραϊμόν Ντετρέζ

Τι είδους μανία είναι η γραικομανία; 399

Κέτα Μίρτσεβα

Καταστροφή βιβλίων – βουλγαρικές πρακτικές και μύθοι του 19ου αι. 411

Ρουμιάνα Πρεσλένοβα

Εθνικισμοί και ταύτιση. 441

Ρούμεν Αβράμοφ

Η ευαισθησία προς το Κακό. Μια ματιά στον κρατικό αντισημιτισμό
στη Βουλγαρία (1940-1944) 461

Μπαρτ Σούτχαρτ

Υπέρμαχοι ενός δύσκολου διαλόγου. Οι «ήρωες» του Μισέλ Φάις 509

Εκατερίνα Νίκοβα

Η μεταπολεμική βία: βουλγαροελληνικά παράλληλα. 529

Σωτήρης Βαλντέν

Φίλη ή εχθρός; Σύγχρονες ελληνικές αντιλήψεις για τη Βουλγαρία. 551

ΜΕΡΟΣ Γ': Ιστορία των ιδεών

Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών
της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη
(περ.1530 - 1821). Μια απόπειρα τυπολογίας 575

Ροσίτσα Γκράντεβα

Ο καθεδρικός ναός της Σόφιας, 15ος - αρχές του 19ου αι. 619

Ευστρατία Οκταποδά

Ο αντικληρικισμός στην ελληνική πεζογραφία του 19ο αι. 641

Ράια Ζαΐμοβα

Ο Χάνος (Καν) Τέρβελ – μεταξύ παράδοσης και μοντερνισμού 653

Τίνα Γκεοργκίεβα

Η εικόνα του Τσάριγκραντ (Κωνσταντινούπολης) στη ρωσική κοινωνία κατά τον 19ο αι. 675

Βασίλης Μαραγκός

Η «ελληνική θητεία» του Ίωνα Δραγούμη: Ρεαλισμός και ουτοπία ανάμεσα στις προεθνικές πραγματικότητες και στην εθνική δράση. 691

Γιούρα Κωνσταντίνοβα

Από το «πέντε στο ξίφος» στο «ένας εναντίον πέντε» – η πολιτική προπαγάνδα στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων 739

Ιρίνα Ντόμπρεβα

Τα βιογραφικά βιβλία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα...777

Αλμπένα Χράνοβα

Τα παλιά ρούχα του βασιλιά, ή για την ιστορία ως πολιτική αλληγορία 797

Γιάνης Γιανουλόπουλος

Πατριωτισμός, εθνικισμός, και «εθνικά θέματα» 815

Σπύρος Καραβάς

Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία»: ιχνηλατήσεις με αφετηρία το *Περί Πολιτειών* του Ι. Π. Κοκκώνη (1828-1829) 833

Η «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΗΤΕΙΑ» ΤΟΥ ΙΩΝΑ ΔΡΑΓΟΥΜΗ. ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΥΤΟΠΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΠΡΟΕΘΝΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Βασίλης Μαραγκός

Βρυξέλλες

Ι. Η εθνικιστική αντιδιαφωτιστική παράδοση

Η Νάντια Ντάνοβα έχει αναδείξει την αντιδυτική και εν πολλοίς αντιδιαφωτιστική πλευρά του έργου σημαντικών Βούλγαρων συγγραφέων και λογίων εκπροσώπων της εθνικιστικής γραμμής, οι οποίοι έπαιξαν καίριο ρόλο στη διαμόρφωση της νεότερης βουλγαρικής συνείδησης και έδωσαν μια ισχυρή ώθηση στο κίνημα της Βουλγαρικής Παλιγγενεσίας.¹ Γίνεται λόγος εδώ για την εναλλακτική αντιδιαφωτιστική παράδοση του μοντερνισμού, την οποία παρουσίασε και ανέλυσε ο Ισραηλινός στοχαστής Ζεέβ Στέρνχελ, με έμφαση στην εθνικιστική, αντιφιλελεύθερη παράδοση του Αντιδιαφωτισμού, στην οποία αποδίδει τις μεγάλες μάστιγες του 20ού αιώνα, όπως ήταν ο φασισμός και ο ναζισμός.² Στον γενικό όρο «Αντιδιαφωτισμός» («Anti-Lumières», «Counter-Enlightenment», «Gegen-Aufklärung») περιλαμβάνονται διάφορες τάσεις. Ο Αντιδιαφωτισμός δεν έχει μελετηθεί αρκετά, όπως παρατηρεί και ο Τζόναθαν Ίσραελ, στον οποίο οφείλουμε την πληρέστερη ανάλυση των ποικίλων φαινομένων που εκδηλώθηκαν από τα τέλη του 17ου μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, στο πλαίσιο της καταπολέμησης της φιλοσοφίας και των αξιών του Διαφωτισμού.³ Στον Αντιδιαφωτισμό στρατεύθηκαν διάφορες τάσεις και απόψεις, ωστόσο για τις ανάγκες της ανάλυσής μας θα σταθούμε σε ένα συγκεκριμένο ρεύμα ή δέσμη τάσεων που έχουν να κάνουν με τον εθνικισμό και την αντιφιλελεύθερη παράδοση. Πρόκειται για την τάση την οποία καταγγέλλει ο Στέρνχελ ως υπεύθυνη για την «καταστροφή της Ευρώπης», όπως χαρακτηρίζει τους ολέθριους για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό εθνικισ-

---

1. N. Danova, “Les anti-Lumières dans l’espace bulgare”, *Relations gréco-bulgares à l’ère de la formation des identités nationales*, P. Kitromilides και A. Tabaki (επιμ.), Αθήνα 2010 (Institut de recherches néohelléniques), 109-132.

2. Z. Sternhell, *Les anti-Lumières. Du XVIIe siècle à la guerre froide*, Παρίσι 2006.

3. J. Israel, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670-1752*, Οξφόρδη 2006.

στικούς πολέμους της περιόδου 1870-1946 με αποκορύφωμα τη δράση του φασισμού και του ναζισμού. Βασικοί εκφραστές αυτής της τάσης κατά τον 19ο αιώνα είναι, κατά τον Στέρνχελ, οι Τεν, Μισλέ, Μωράς, Μπαρές, ενώ γενάρχη της θεωρείται ο Γερμανός φιλόσοφος Γιόχαν Γκότφριντ φον Χέρντερ (1744-1803), που αντιδρώντας στον γαλλικό Διαφωτισμό και στον οικουμενισμό του, προέβαλε στα τέλη του 18ου αιώνα τις αρετές του γερμανικού λαού και την αξία της διαφορετικότητας των διαφόρων εθνικών παραδόσεων. Σύμφωνα με τον Στέρνχελ, πρόκειται για μια εναλλακτική, «δεύτερη» νεωτερικότητα και όχι απλώς για μια κριτική έναντι του Διαφωτισμού. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ισραηλινός στοχαστής:

Η αντίθεση στη λογοκρατία, ο σχετικισμός και ο εθνικιστικός κοινοτισμός, οι τρεις αυτοί αμετακίνητοι στύλοι του πολέμου κατά του Διαφωτισμού και κατά των αρχών του '89, πληρούν πάντα την ίδια λειτουργία: εκστρατεύουν κατά του ανθρωπισμού, κατά των οικουμενικών αξιών που τόσο τις χλευάζουν και τελικά κατά της δημοκρατίας. Σ' αυτό το μεγάλο ιδεολογικό εργαστήριο του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα προετοιμάζεται η καταστροφή της Ευρώπης.⁴

Παρά τον έντονα πολεμικό τόνο της εργασίας του, η βασική διαπίστωση του Στέρνχελ σχετικά με τον ρόλο του αντιφιλελεύθερου, αυταρχικού εθνικισμού στην Ιστορία του ευρωπαϊκού 20ού αιώνα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Οι μελέτες της Χάνα Άρεντ, ιδίως το *The Origins of Totalitarianism*,⁵ είναι επίσης διαφωτιστικές σχετικά.

Οι διάφορες βαλκανικές χώρες, στην πνευματική και στην πολιτική τους ιστορία, έχουν το δικό τους μερίδιο διαφωτιστικής και αντιδιαφωτιστικής παράδοσης. Ένα θέμα το οποίο θεωρώ ότι δεν έχει μελετηθεί αρκετά είναι η εισαγωγή του του Διαφωτισμού ως φαινομένου που αφορά τη Νοτιοανατολική Ευρώπη στο σύνολό της. Ο Κ. Θ. Δημαράς και οι μαθητές του μελέτησαν και εισήγαγαν το σχήμα του Διαφωτισμού όσον αφορά τον ελληνικό χώρο. Ωστόσο αυτά που ισχύουν για τον ελληνικό χώρο ισχύουν σε κάποιον βαθμό και για τη Βουλγαρία, όπου πολύ νωρίς εισήχθη το σχήμα της «Βουλγαρικής Παλιγγενεσίας» ως ιστορικής περιόδου. Στη Βουλγαρική Παλιγγενεσία υπάρχουν στοιχεία συνδεδεμένα με τον Διαφωτισμό, αλλά και αντιδιαφωτιστικά στοιχεία, ιδίως σε σχέση με την ανάπτυξη εθνικιστικών ρομαντικών ιδεών οι οποίες ως έναν βαθμό ακύρωσαν το οικουμενικό μήνυμα του Διαφωτισμού, αλλά συχνά εκδηλώθηκαν παράλληλα με τις αντίπαλες διαφωτιστικές θέσεις. Η δύναμη του αντιδιαφωτιστικού μηνύματος εξηγείται ιδίως από το γεγονός ότι η παράδοση του Διαφωτισμού δεν πρόφθασε να ριζώσει –αφού, μεταξύ άλλων, εισήχθη με καθυστέρηση σε σχέση με τον χρόνο εισαγωγής της στη Δύση– και, ακόμη και όταν προσπάθησε να αφήσει το στίγμα της, αναμείχθηκε πολύ γρήγορα με ρομαντικά εθνικιστικά στοιχεία και

4. Z. Sternhell, *Les anti-Lumières*, 21.

5. H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Νέα Υόρκη 1951.

στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από μια εθνικιστική οπτική, η οποία ενώθηκε με παλαιότερες αντιδιαφωτιστικές λαϊκές παραδόσεις και δημιούργησε καινούργια δεδομένα, τα οποία την οδήγησαν σε μια νέα εθνικιστική και μισαλλόδοξη τροχιά, απομακρύνοντάς την από την κληρονομιά των Φώτων. Όταν εδραιώθηκε η εθνικιστική θεώρηση –ιδίως μετά τη δημιουργία εθνικών κρατών στην περιοχή– η «αντιδιαφωτιστική» τάση έλαβε συχνά, στη διαδρομή του 19ου αλλά ιδίως, με μεγαλύτερη ένταση, στις αρχές του 20ού αιώνα, τον χαρακτήρα μιας αντιδυτικής κριτικής με λόγια αλλά και με λαϊκά στοιχεία. Η διαμάχη ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις συνοδεύει την πνευματική ιστορία πολλών από τους βαλκανικούς λαούς έως τις ημέρες μας.

Ενώ, όπως εξάλλου υποστηρίζει και η Νάντια Ντάνοβα στην προαναφερθείσα εργασία της, στη Βουλγαρία μια ορισμένη τάση της αντιδυτικής παράδοσης –κατά την περίοδο της Βουλγαρικής Παλιγγενεσίας– έλαβε ανθελληνικό και αντιδιαφωτιστικό αλλά –σε κάποιο μέτρο– και ρωσόφιλο και ίσως φιλορθόδοξο χαρακτήρα, στην Ελλάδα η εθνικιστική παράδοση αναπτύχθηκε πάνω σε διαφορετικές βάσεις. Ουσιαστικά η αντιδυτική της διάσταση έμεινε συχνά κεκαλυμμένη, παρά το γεγονός ότι η αμφιταλαντευόμενη πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι σε εθνικά ελληνικά ζητήματα κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα δημιούργησε κατάλληλες συνθήκες για την εκδήλωσή της.

Ένας λόγιος και πολιτικός που –παρά την εμφατικά δυτικότροπη παιδεία του και την επιρροή που δέχθηκε από τις μεγάλες εθνικές λογοτεχνικές και πολιτισμικές παραδόσεις της Δύσης– ανέπτυξε αντιδυτική στάση κατά την κρίσιμη για τις βαλκανικές υποθέσεις πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα ήταν ο Ίων Δραγούμης. Ο Δραγούμης ήταν μια πολυσχιδής και πρωτεϊκή προσωπικότητα και η σκέψη του, παρά τις «αντιδιαφωτιστικές» καταβολές της και τη βαθιά επίδραση του Μωρίς Μπαρές, υπήρξε πολύπλευρη και πολυεδρική. Εξάλλου ο Διαφωτισμός είχε ξεθυμάνει και έως έναν βαθμό λησμονηθεί την εποχή κατά την οποία ο Δραγούμης διαμόρφωνε τις ιδέες του και σε όλη την Ευρώπη κυριαρχούσε ο Αντιδιαφωτισμός σε διάφορες μορφές του.

Ωστόσο, βασικά χαρακτηριστικά της σκέψης του υπήρξαν ακριβώς τα στοιχεία της αντιδιαφωτιστικής παράδοσης τα οποία αναδεικνύει ο Ζεέβ Στέρνχελ, όπως εν τω μεταξύ διαμορφώθηκαν κάτω από την επιρροή του πολιτισμού αλλά και της γεωπολιτικής θέσης της Ελλάδας. Τα στοιχεία αυτά είναι η εθνική θεώρηση της ιστορίας, ο εθνικιστικός κοινοτισμός, η έλλειψη πίστης στους θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας, αλλά και η εξιδανίκευση του έθνους και η δαιμονοποίηση των εχθρών του (που συνήθως είναι είτε άλλα γειτονικά έθνη, τα οποία συχνά χαρακτηρίζονται «βάρβαρα», είτε οι «κοσμοπολίτες» και οι Εβραίοι). Αυτές είναι βασικές πλευρές της σκέψης του, διηθημένες από τις πραγματικότητες της καθ' ημάς Ανατολής, οι οποίες δεν ταίριαζαν απόλυτα στο εθνικιστικό πρότυπο που ενέπνευσε τον Δραγούμη και που προέρχεται από τη Γαλλία και από τις ιδέες του Μωρίς Μπαρές. Σύμφωνα εξάλλου με τον Στέρνχελ, η Γαλλία –η μεγάλη πατρίδα των Φώτων– είναι ταυτόχρονα και η πατρίδα και αυτής της δεύτερης αντιδιαφωτιστικής παράδοσης της νεωτερικότητας, με κατάλληλη χρήση

της συμβολής ενός στοχαστή όπως ο Χέρντερ, ο οποίος εγκαινίασε στον ευρωπαϊκό χώρο μια θέαση της ιστορίας με βάση διακριτούς εθνικούς πολιτισμούς («cultures») που θεωρούν τις προσμείξεις με άλλους εθνικούς πολιτισμούς επικίνδυνες για την αυθεντικότητά τους.

Θα αναλύσουμε τη σκέψη του Δραγούμη κατά τη διαδρομή της εθνικιστικής περιόδου της δράσης του, την οποία ο ίδιος, αργότερα, περιόρισε, στην προ του 1914 εποχή, αλλά μάλλον θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι συνεχίστηκε και αργότερα κατά τη βουλευτική του θητεία, μεταξύ 1916-1917, και ίσως έως την εξορία του στην Κορσική και στη Σκόπελο κατά το επόμενο διάστημα. Κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του οι υπαρκτές και παλαιότερα αμφιβολίες του για την ορθότητα των εθνικιστικών επιλογών του φαίνεται ότι υπερισχύουν σε κάποιο μέτρο, σε μια προσπάθεια υπέρβασης του εθνικισμού και του συγκερασμού του με τον σοσιαλισμό αλλά και άλλες υπερεθνικές ιδέες. Δυστυχώς, αυτή η διαδικασία μετασχηματισμού διεκόπη από τον άκαιρο και βίαιο θάνατό του και έτσι δεν γνωρίζουμε ποια θα ήταν η εξέλιξη αυτής της βαθιά αντινομικής προσωπικότητας.

Ο Ίων Δραγούμης είναι περισσότερο γνωστός για την εθνική του συνωμοτική δράση στην οθωμανική Μακεδονία, αλλά το εύρος των ιδεών του και το περιεχόμενο των απόψεών του για το ελληνικό έθνος παραμένουν άγνωστα. Παρότι συνεχίζει να είναι δημοφιλής σε ευρύτερα στρώματα ως ένας από τους αγνότερους ιδεολόγους του νεώτερου ελληνισμού, οι ιδέες του έχουν υπεραπλουστευθεί. Αυτό που παραμένει γενικά αδιερεύνητο είναι οι αντινομίες, οι ανησυχίες και ο διχασμός που χαρακτηρίζει τη σκέψη του, αλλά και η εξέλιξή του (ιδίως στην ύστερη περίοδο της ζωής του) προς ιδέες που τον απομάκρυναν από τον εθνικισμό και τον έφεραν κοντά στον σοσιαλισμό και στον ανθρωπισμό.

II. Βιογραφικά στοιχεία του Ίωνα Δραγούμη

Ο Ίων Δραγούμης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1878, σε οικογένεια πολιτικών και διπλωματών, με ρίζες στη Μακεδονία, που έπαιξε καίριο ρόλο στο ελληνικό κράτος από την αρχή της σύστασής του. Ο προπάππος του Μάρκος, λόγιος εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη, υπήρξε μέλος και χρηματοδότης της Φιλικής Εταιρείας (1820) ενώ, μετά την Επανάσταση, πληρεξούσιος των Μακεδόνων στην Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (1827). Ο πάππος του Νικόλαος (1809-1879) συμμετείχε στον Αγώνα ως μέλος της Γραμματείας των Εθνοσυνελεύσεων στην Ερμιόνη και στην Τροιζήνα, υπήρξε στενός συνεργάτης του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια και στη συνέχεια του βασιλιά Όθωνα, λόγιος και δημοσιογράφος και συγγραφέας καθώς και συνιδρυτής του περιοδικού *Πανδώρα* – μιας από τις σημαντικότερες και μακροβιότερες περιοδικές εκδόσεις, κατά τον 19ο αιώνα, στην Ελλάδα (1849-1872). Χρημάτισε υπουργός Εξωτερικών (1862). Οι *Ιστορικοί Αναμνήσεις* του (α' έκδοση 1874) αποτελούν πολύτιμο ιστορικό τεκμήριο για τις πρώτες δεκαετίες του βίου του ελληνικού κράτους. Ο πατέρας του Στέφανος (1842-1923) υπήρξε δικαστικός και πολιτικός. Κατά τη μακρά πολιτική του θητεία από το 1879 ως το 1923 υπήρξε μέλος αρ-

Ίων Δραγούμης (1878-1920)
(Αρχείο Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη,
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών,
Αθήνα)

κετών κυβερνήσεων ως υπουργός Εξωτερικών, Δικαιοσύνης και Οικονομικών καθώς και ως πρωθυπουργός (1909-1910).⁶ Η μητέρα του Ίωνα, Ελισάβετ, καταγόταν από ελληνική οικογένεια της Ρωσίας, που ήταν εγκατεστημένη στην Αγία Πετρούπολη. Παρά το γεγονός ότι στη βαλκανική του πολιτική ο Ίων υπήρξε αντίπαλος των «Σλάβων», ήταν βαθιά γοητευμένος από τη ρωσική ψυχή και η αντιμετώπιση από μέρους του της Ρωσίας –ιδίως μετά τη διπλωματική του θητεία στην Αγία Πετρούπολη το 1915– ήταν θετική. Εξάλλου και την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 την είχε αποτιμήσει θετικά.

Ο Ίων απέκτησε εξαιρετική λογοτεχνική και γλωσσική παιδεία, σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το 1899 εισήλθε στο υπουργείο των Εξωτερικών ως ακόλουθος. Υπηρέτησε στα ελληνικά προξενία του Μοναστηρίου (σημ. Μπίτωλα) και των Σερρών (1903), του Πύργου και της Φιλιππουπό-

λεως (σημ. Μπουργκάς και Πλόβντιφ, αντίστοιχα) της Βουλγαρίας (1904), της Αλεξάνδρειας (1905) και του Δεδέαγατς (σημ. Αλεξανδρούπολη), ενώ το 1907 τοποθετήθηκε στην ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης. Κατά τη διάρκεια της θητείας του σε ελληνικά προξενία στη Μακεδονία και στη Θράκη είχε έντονη ανάμειξη στις μυστικές και φανερές ενέργειες των ελληνικών υπηρεσιών και συλλόγων για την προώθηση των ελληνικών διεκδικήσεων στις οθωμανικές περιοχές, συμπεριλαμβανομένης και της αποστολής και της χρηματοδότησης ένοπλων σωμάτων. Επρόκειτο για ημιπαράνομες δραστηριότητες των οποίων οι στοχεύσεις και η αποτελεσματικότητα ήταν θολές. Είχε άμεση εμπλοκή στην αποστολή των πρώτων Ελλήνων μαχητών στην οθωμανική Μακεδονία το 1903-1904 και συνεργάστηκε με εμβληματικές προσωπικότητες του ελληνικού αγώνα

6. Για τον Στέφανο Δραγούμη βλ. Y. Konstantinova, "The Place and Role of Stephanos Dragoumis in the Greek Political Elite in the Late 19th and the Early 20th c.," *Etudes balkaniques*, 2 (2008), 55-81. Στο άρθρο παρατίθενται πλήθος από πληροφορίες και πηγές σχετικά με την οικογένεια Δραγούμη, συμπεριλαμβανομένων και των παραδόσεων σχετικά με τη σχέση του γενάρχη της οικογένειας με τον Γεώργιο Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη. Βλ. επίσης για τον Ίωνα Δραγούμη το άρθρο της ίδιας, "Bulgarians and Greeks between Federalism and Nationalism in the First Decade of the 20th century. The Alternative Visions within the Bulgarian and Greek National Movements. Dimo Hajidimov and Ion Dragoumis in Comparison," *Etudes balkaniques*, 1-2 (2010), 81-104.

για τη διεκδίκηση της Μακεδονίας όπως ήταν ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης και ιδίως ο γυναικάδελφός του Παύλος Μελάς. Στην Κωνσταντινούπολη συνεργάστηκε με τον Αθανάσιο Σουλιώτη Νικολαΐδη, οπαδό της μεταμόρφωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ανατολικό κράτος, και δημιούργησαν μαζί την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, η οποία επρόκειτο να εργαστεί για τη δημιουργία αυτού του κράτους αλλά και την ένωση όλων των Ελλήνων σε ένα κράτος.

Η διπλωματική του θητεία συνεχίστηκε στο Λονδίνο, στην Αθήνα, στο επιτελείο του διαδόχου Κωνσταντίνου, ο οποίος είχε την αρχιστρατηγία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), ενώ στη συνέχεια διορίστηκε επιτετραμμένος στην Πετρούπολη και στη Βιέννη και αμέσως μετά (1915) πρέσβης στην Πετρούπολη. Την ίδια χρονιά (1915) εξελέγη βουλευτής Φλωρίνης και εγκατέλειψε τη διπλωματική υπηρεσία. Ως βουλευτής δεν ανήκε σε κάποιο κόμμα αλλά ήταν τοποθετημένος στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Στο συντηρητικό αντιβενιζελικό στρατόπεδο βρέθηκε όχι λόγω των ιδεολογικών και πολιτικών του συγγενειών με αυτό, αλλά λόγω της αντιπάθειάς του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1864-1936), έναν από τους μεγαλύτερους Έλληνες πολιτικούς του 20ού αιώνα και αρχιτέκτονα του εκσυγχρονισμού της οικονομίας και των θεσμών της χώρας αλλά και της επέκτασής της στα Βαλκάνια και στο Αιγαίο κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους και αργότερα.

Η συγγραφική δράση του Δραγούμη είναι άρρηκτη από τη διπλωματική και πολιτική θητεία του. Εξέδωσε σειρά από έργα με έντονο πολιτικό, εθνικό περιεχόμενο, σαλπίσματα εθνικού προβληματισμού και στράτευσης σε μια περίοδο γεωπολιτικών ανακατατάξεων που οδήγησε στην υποχώρηση του οθωμανικού κράτους από τα Βαλκάνια και στην επέκταση και στη στερέωση των εθνικών κρατών στην περιοχή: *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* (1907)· *Σαμοθράκη* (1909)· *Όσοι Ζωντανοί* (1911)· *Ελληνικός Πολιτισμός* (1914). Εξέδωσε επίσης τα φυλλάδια: *Μεγάλη Ιδέα* (1908), *Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί* (1916). Το 1908 ίδρυσε μαζί με τον Αθανάσιο Σουλιώτη Νικολαΐδη την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως. Από το 1910 υπήρξε μέλος του Εκπαιδευτικού Συνδέσμου, που ήταν το βασικό όργανο δράσης των δημοτικιστών. Το 1916 εξέδωσε το εβδομαδιαίο περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησης*.

Λόγω της στράτευσης του κατά της Entente και της αντίθεσής του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο εξορίστηκε –μαζί με άλλους αντιβενιζελικούς πολιτικούς– στην Κορσική, όπου παρέμεινε από τον Ιούνιο του 1917 έως τον Μάιο του 1919. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα παρέμεινε εξόριστος στη Σκόπελο μέχρι τον Νοέμβριο του 1919. Δολοφονήθηκε από άντρες της σωματοφυλακής του Βενιζέλου σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας στις 31 Ιουλίου / 13 Αυγούστου 1920, την επομένη της απόπειρας δολοφονίας κατά του Βενιζέλου στο Παρίσι, η οποία προκάλεσε σύγχυση στην Αθήνα αλλά και κάποια αντίποινα εναντίον αντιβενιζελικών, στα οποία ωστόσο δεν υπάρχουν ενδείξεις για εμπλοκή του ίδιου του Βενιζέλου.

Εκτός από τον δημόσιο βίο του, ο Ίων Δραγούμης διακρίνεται για την πλούσια προσωπική ζωή του. Αυτή η πλευρά αποτυπώθηκε στα ημερολόγιά του, που

άρχισαν να βλέπουν το φως μετά τον θάνατό του (η συστηματική τους έκδοση εγκαινιάστηκε μετά το 1985) αλλά σημάδια της άφησε ο ίδιος να φανούν και στα κείμενα που εξέδωσε και διακρίνονται από τολμηρές ιδέες και ποιητικό ύφος. Εξάλλου οι αντινομίες τις οποίες εξέφρασε με ευκρίνεια στα γραπτά του υπήρξαν η διαλεκτική πάνω στην οποία βάσισε την ιδεολογία και τις επιλογές του. Μπορούμε βέβαια να υποστηρίξουμε ότι τον Ίωνα Δραγούμη χαρακτήριζε ένας έντονος δυϊσμός. Υπήρχαν ουσιαστικά δύο Δραγούμηδες, ο δημόσιος και ο ιδιωτικός. Ο δημόσιος είχε επιλέξει τον αριστοτελικό πρακτικό και πολιτικό βίο, ανακατευόμενος διαρκώς με τα πολιτικά, με την εθνική ζωή, έπαιρνε μαχητικές θέσεις πάνω στα τρέχοντα ζητήματα, ενώ ο ιδιωτικός εαυτός του λαχταρούσε πάντα τον θεωρητικό βίο, κατατρωγόταν από αμφιβολίες και αντιμετώπιζε πολύ συχνά επικριτικά ή με ειρωνεία, τηρώντας αποστάσεις, τις επιλογές του δημόσιου εαυτού του και παίρνοντας συχνά στάσεις προκλητικές για τις παραδεδομένες ηθικές και κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής του (όπως όταν είχε ερωτικό δεσμό με γνωστή ηθοποιό της εποχής, επάγγελμα το οποίο θεωρείτο ηθικά ανάρμοστο για τις γυναίκες της «καλής» αστικής κοινωνίας στην οποία ο ίδιος ανήκε). Τον πρώτο τον βρίσκουμε εν πολλοίς στα βιβλία που εξέδωσε όσο ζούσε, και ιδίως στα πολιτικά του κείμενα (μανιφέστα, φυλλάδια, άρθρα), ενώ τον δεύτερο θα τον βρούμε κυρίως στα ημερολόγιά του καθώς και στα βιβλία που εκδόθηκαν μεταθανάτια, ιδίως στο *Σταμάτημα* (1917, εκδ. 1927).

Ο Αριστοτέλης λέει, στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ότι η ανθρώπινη ύπαρξη εκδηλώνεται μέσα από την ενέργεια και την πράξη. Ενώ θα πρέπει να επικεντρωθούμε στις πράξεις και στις θέσεις του δημόσιου Δραγούμη, και επομένως να εξετάσουμε την προσωπικότητά του όπως εκφράστηκε στην πράξη από τον ίδιο κατά τη διάρκεια του σύντομου αλλά ταραχώδους βίου του, σήμερα –ιδίως μετά τη σταδιακή έκδοση των ημερολογιακών του τετραδίων μετά το 1985– δεν επιτρέπεται να αγνοούμε τις ιδιωτικές πλευρές του και να μην προσπαθήσουμε να αρθρώσουμε μια ερμηνεία για τη ζωή και τη δράση του αντλώντας και από αυτές. Ο Πύργος Θεοτοκάς, στο πρώτο του δοκιμιακό έργο *Το Ελεύθερο Πνεύμα* (1929), ξεχωρίζει αυτόν τον λίγο μεγαλύτερό του πνευματικό πρόγονο, που τον χαρακτηρίζει τον «Χάμλετ της ελληνικής πολιτικής», ως «την πιο βασανισμένη ψυχή της πεζογραφίας μας». Εξάλλου νομίζω ότι, στην εποχή μας ιδίως, έχει γίνει σαφές ότι και αυτός ο ιδιωτικός λόγος όπως και ο ιδιωτικός βίος συνιστούν *πράξη*. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης, ιεραρχώντας τους διαφορετικούς τύπους ανθρώπινου βίου, δεν διστάζει να κατατάξει πρώτο στην κεφαλή της κλίμακας (ψηλότερα από τον πρακτικό και τον απολαυστικό βίο) τον θεωρητικό βίο, η έλξη για τον οποίο δεν εγκατέλειψε τον Δραγούμη καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.

III. Καταβολές και ιδεολογία του Δραγούμη

Η Γενιά του 1900 ανάμεσα στη Μεγάλη Ιδέα και στην ευρωπαϊκή παιδεία

Όπως και άλλοι συνομήλικοί του γόνοι αστικών οικογενειών στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, ο Ίων Δραγούμης απέκτησε ευρωπαϊκή λογοτεχνική και

γλωσσική παιδεία κυρίως στα Γερμανικά, στα Γαλλικά (γλώσσα της διπλωματίας αλλά και των διεθνών πολιτιστικών ανταλλαγών), αλλά και στα Αγγλικά, πράγμα σπάνιο για την εποχή. Όταν επισκέπτεται το Λονδίνο το 1909 σημειώνει στο ημερολόγιό του:

Αλλά εμένα ιδιαιτέρως μου είναι γνώριμη η Λόντρα επειδή από μικρός έμαθα τη γλώσσα που μιλούν εδώ πέρα, και είχα Αγγλίδα νταντά, και διάβασα πολλά βιβλία αγγλικά και αλφαβητάρια και άλλα, και από τότε μου έκανε αίσθηση η Αγγλία σαν κάτι διαφορετικό από τους άλλους τόπους της Ευρώπης. Όπως και είναι. Μ' αρέσει το νησί τους και η θάλασσα που τους χωρίζει από την Ευρώπη... Αυτό το νησί το κατοικεί ένας όμορφος λαός, ελεύθερος.⁷

Από τρυφερή ηλικία κρατούσε ημερολόγιο στο οποίο παρουσιάζεται ευαίσθητος, ανήσυχος, με έντονο ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία, την ποίηση, αλλά και την εθνική και τοπική ιστορία και ανθρωπογεωγραφία. Μαζί με τις προσωπικές του σκέψεις συντάσσει και μικρές πραγματείες, ιδίως σχετικές με την ιστορία και τον πληθυσμό της Αττικής, την οποία ανακαλύπτει σε εκδρομές και περιπάτους. Ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις εθνολογικές ιδιαιτερότητες του πληθυσμού, ο οποίος, εκτός από Έλληνες, συμπεριλαμβάνει ευρείες ομάδες «Αρβανιτών» (Αλβανών ή Αλβανόφωνων που είχαν μεταναστεύσει στην περιοχή από αιώνες). Ο μελετητής του έργου του Δραγούμη και εκδότης των ημερολογίων του Θεόδωρος Ν. Σωτηρόπουλος σημειώνει για τις πρώτες του ημερολογιακές εγγραφές:

Ο αριθμός και η ιδεολογική ποικιλία των ονομάτων που παρελαύνουν στο ημερολόγιο είναι εντυπωσιακή, όπως και η ενημερότητα του νεαρού Δραγούμη. Ονόματα μεγάλα (ενδεικτικά και μόνον, Goethe, Byron, Stendhal, Flaubert, Rimbaud)... Διαβάζει ποίηση (Schiller, Heine, Milton, Lamartine, Baudelaire) ... Οι ιδέες του σ' αυτή την εξορισμού ρευστή περίοδο αφού περάσουν μια φάση έντονα αντιϊλιστική [...] γρήγορα θα αποκρυσταλλωθούν γύρω από μια «ηρωική» αντίληψη για το άτομο και τη μοναξιά του μέσα στην κοινωνία, νιτσεϊκής προέλευσης, συνδυασμένη με την περιφρόνηση των πολλών, αλλά και της ηθικής τους.⁸

Εκτός από την ευρωπαϊκή παιδεία, όμως, η διαμόρφωση του νεαρού Δραγούμη οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην έξαρση της Μεγάλης Ιδέας και των συνακόλουθων της εθνικιστικών παθών που κυριαρχούσαν στη χώρα την εποχή εκείνη. Ήταν περίοδος εθνικής ανατάσεως, φόβων αλλά και ελπίδων.

Οι πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου ελληνικού βίου κατά τον 19ο αιώνα είχαν έντονα χαρακτηριστεί από τη διαμάχη σχετικά με τον ρόλο και τα δικαιώματα που θα έπρεπε να έχουν στο νεότευκτο κράτος οι λεγόμενοι «ετερόχθονες», δηλαδή οι «Έλληνες» που προέρχονταν από τις «αλύτρωτες» περιοχές. Ο όρος Έλληνας ωστόσο συχνά συμπεριελάμβανε κάθε Χριστιανό Ορθόδοξο που επιδί-

7. Οι παραπομπές στα ημερολόγια του Δραγούμη στην εξής έκδοση: *Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Φύλλα Ημερολογίου* [στο εξής = ΑΙΔ, ΦΗ], τόμοι: Α', Δ', Ε', ΣΤ', Αθήνα 1985-1988, εκδ. Ερμής, επιμέλεια Θ. Ν. Σωτηρόπουλος. Το παράθεμα από τ. Δ', 102.

8. ΑΙΔ, ΦΗ, τ. Α', 11*.

ωκε να εγκατασταθεί στο Βασίλειο μετά τη σύστασή του. Ενώ κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1829), αλλά και την περίοδο που ακολούθησε μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους, Έλληνας μπορούσε να πολιτογραφηθεί οιοσδήποτε Χριστιανός Ορθόδοξος υπήκοος του Σουλτάνου –όσοι κατοικούσαν στα επαναστατημένα και στη συνέχεια απελευθερωμένα εδάφη αλλά και όσοι εγκαταστάθηκαν εκεί ορμώμενοι από όμορες περιοχές (όπως έγινε με πάμπολλες βουλγαρικές οικογένειες⁹)– αμέσως μετά την απελευθέρωση άρχισαν οι έντονες αντιδικίες, στο πλαίσιο του νεοσύστατου κράτους, σχετικά με το ποιος ήταν Έλληνας και ιδίως σχετικά με το αν οι «ετερόχθονες» έπρεπε να έχουν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα με τους αυτόχθονες κατοίκους. Παρά τις συνεχείς παλινωδίες, σε μεγάλο βαθμό αυτή η διαμάχη λύθηκε προς όφελος των αυτοχθόνων, κάτι που ενέτεινε τις εντάσεις καθώς και τις διαιρέσεις ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και στους «αλύτρωτους» Έλληνες. Αυτές οι διαιρέσεις ήταν έντονες και, παρά την επίσημη ρητορεία για την ενότητα του ελληνικού έθνους εντός και εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους, υπονόμευαν την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.

Η Μεγάλη Ιδέα εκφράστηκε για πρώτη φορά το 1844 στην ελληνική Βουλή, κατά τις συζητήσεις για τη σύνταξη του Συντάγματος της χώρας, σε αγόρευση του πρωθυπουργού Ιωάννη Κωλέττη ως μια θολή σύλληψη για τον ρόλο της Ελλάδας ως «μεταλαμπαδεύτριας» του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ανατολή. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ιδέα αυτή εκδηλώθηκε στο πλαίσιο της συζήτησης για το άρθρο σχετικά με το τι πρέπει να χαρακτηρίζει τον Έλληνα πολίτη και σχετικά με το τι είδους διάκριση θα έπρεπε να γίνει μεταξύ των αυτόχθονων και των ετερόχθονων Ελλήνων. Ο Κωλέττης προέβαλε την ιδέα της ενότητας ανάμεσα στους ελεύθερους Έλληνες και στους υπόδουλους αδελφούς τους («Έλληνες και χριστιανούς») με βάση τον ρόλο της Ελλάδας ως κέντρο της Ευρώπης ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή.

Η ιδέα αυτή καθαυτή δεν ήταν πρωτότυπη. Την είχε διατυπώσει μια δεκαετία νωρίτερα ο Βαυαρός αντιβασιλέας της Ελλάδας Γεώργιος Λουδοβίκος Μάουρερ στο βιβλίο όπου κατέγραψε την εμπειρία του από τη συγκρότηση της έννομης τάξης του ελληνικού κράτους (*Griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung*, Heidelberg 1835), ο Κωλέττης ωστόσο της έδωσε ένα συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο.¹⁰ Στη συνέχεια, και ιδίως μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856), η έννοια αυτή έγινε επίσημη εθνική ιδεολογία καθώς εξελίχθηκε σε όχημα του ελληνικού αλυτρωτικού εθνικισμού που διεκδικούσε την

9. N. Tondorov και V. Traikov, *Българи участници в борбата за освобождението на Гърция 1821-1828* [Βούλγαροι που συμμετείχαν στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες στην Ελλάδα], Σόφια 1971.

10. Οι αναφορές στο Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη ιδέα – Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα 2010· Κ. Θ. Δημαράς, «Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας», στον τόμο *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, 405-418 και Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 1993. Όλες οι σύγχρονες μελέτες για τη Μεγάλη Ιδέα τονίζουν τα θολά της περιγράμματα, αλλά και την ιστορικότητά της.

επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ώστε να συμπεριλάβει όλα τα εδάφη όπου κατοικούσαν Έλληνες, σε ένα όνειρο ανασύστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Στη διαδρομή του 19ου αιώνα στην Ελλάδα εκτυλίσσεται η σύγκρουση ανάμεσα σε μια ιδεατή –καταρχήν φιλοδυτική και αρχαιολατρική– Ελλάδα και στην πραγματική Ελλάδα, η οποία, ενώ ξεκίνησε ως φιλελεύθερη και εμπνευσμένη από τον Διαφωτισμό, στη συνέχεια έγινε όλο και περισσότερο συντηρητική καθώς συνδεόταν με το ελλαδικό κράτος, τους θεσμούς και τους μηχανισμούς του και –προκειμένου να ικανοποιηθεί το ιδεολόγημα της άμεσης σύνδεσης με την περίοδο της κλασικής αρχαιότητας (αφού όλες οι μεταγενέστερες περιόδοι Ελληνικής Ιστορίας θεωρούνταν παρακμιακές, συμπεριλαμβανομένου του Βυζαντίου)– υιοθετούσε μια διορθωμένη και διαρκώς όλο και περισσότερο αρχαϊζουσα γλώσσα. Αυτή η γλώσσα, η καθαρεύουσα, αποσυνέδε τη χώρα από τη μητρική γλώσσα των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων, από τις λαϊκές παραδόσεις του ελληνικού χώρου, αλλά και από το ευρύ στρώμα της προεθνικής κοινότητας των Ρωμιών, είτε αυτή ζούσε «υπόδουλη» στο οθωμανικό κράτος, είτε στα Επτάνησα, όπου κυριαρχούσε η καθομιλουμένη γλώσσα με έντονα στοιχεία παρουσίας της δημοτικής.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά το 1830 η προσπάθεια δημιουργίας, κρυστάλλωσης και εξάπλωσης της εθνικής συνείδησης στο νεοπαγές κράτος είχε βασιστεί, σε μεγάλο βαθμό, στην αναβίωση του αρχαίου ελληνικού μεγαλείου. Η (νεο)ελληνική συνείδηση την οποία προσπάθησε και κατόρθωσε (έπειτα από δεκαετίες) να θεμελιώσει για τους πολίτες του το ελληνικό κράτος βασιζόταν στο ιδεολόγημα της συνέχειας ανάμεσα στην κλασική και στη νεότερη Ελλάδα. Η ίδια η Ελληνική Επανάσταση του 1821, επηρεασμένη σε μεγάλο βαθμό από την εικόνα που είχε δημιουργηθεί γι' αυτήν στη Δύση, βασίστηκε σε αυτό το ιδεολόγημα. Οι Ρωμιοί έγιναν ξαφνικά «Έλληνες». Ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, στις διαλέξεις του το 1826 στη Γενεύη για τη νεοελληνική φιλολογία, μιλάει για την έκπληξη των Τούρκων όταν πληροφορήθηκαν για την επανάσταση των *Ελλήνων* (τους οποίους γνώριζαν ως Ρωμιούς), καθώς δεν είχαν καταλάβει για ποιον λαό επρόκειτο:

Επίσης, όταν, στην αρχή του ξεσηκωμού μας, οι πατριώτες αποφάσισαν, στις προκηρύξεις και στα άλλα δημόσια έγγραφα, να αποδώσουν στο Έθνος το αρχαίο τους όνομα Έλληνες, οι Τούρκοι, που άκουγαν αυτή την ονομασία για πρώτη φορά, δεν είχαν καταλάβει αρχικά ποιος λαός είχε ξεσηκωθεί. «Ποιοι είναι επιτέλους αυτοί οι Έλληνες, ρωτούσαν οι Βάρβαροι, και ποια χώρα κατοικούν; Μάλλον έρχονται από πολύ μακριά, αφού δεν έχουμε ακούσει ποτέ να προφέρεται το όνομά τους».¹¹

Ο καθηγητής της Λατινικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Στέφανος Κουμανούδης σημειώνει στο ημερολόγιό του το 1850 ότι η ονομασία «Έλληνες»

11. J. R. Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne donné à Genève*, Γενεύη-Παρίσι 1828, 171.

δεν είναι κατανοητή στη Ζάκυνθο (που βρισκόταν ακόμη τότε, μαζί με τα λοιπά Ιόνια Νησιά, εκτός ελληνικού κράτους), σε αντίθεση με την κυρίως Ελλάδα, όπου αυτή η ονομασία είχε αρχίσει να γίνεται πλέον δεκτή:

Εδώ εχθές εχρειάσθην να ερωτήσω διά νεκροταφείον (ιδών το των καθολικών άθλιον και μίκριστον!) Ελλήνων και δεν υπήγαινε η γλώσσα μου, Γραικών είπα, εντοπίων εμουρμούριξα, Ανατολικών προσέθηκα. Όλα άθλια βοηθήματα των Ρωμιών. Έλληνες έρχεται brusque ακόμη εδώ. Εις την Ελλάδα όχι τη αληθεία πλέον.¹²

Με τη συνδρομή λοιπόν των θεσμών του ελληνικού κράτους σφυρηλατήθηκε στη διαδρομή του 19ου αιώνα η νεότερη ελληνική ταυτότητα με βάση τη θρησκευτική ταυτότητα του Χριστιανού Ορθοδόξου και την προεθνική ταυτότητα του Ρωμαίου ή Ρωμιού.¹³ Αυτή η ταυτότητα του Έλληνα, νεωτερική, ρομαντική, αρχαιολατρική, αποστασιοποιήθηκε σιγά σιγά, κατά τη διαδρομή του 19ου αιώνα, από αυτές τις προεθνικές ταυτότητες, ενώ παράλληλα περιθωριοποίησε κάποια στοιχεία πολιτισμικής ταυτότητας τα οποία θεωρήθηκαν ακατάλληλα, ιδίως την αλλοφωνία (σλαβική, βλαχική και αλβανική) η οποία ενδημούσε, σε τοπικό και οικογενειακό επίπεδο, σε αρκετές ελληνικές περιοχές εντός και εκτός του κράτους.

Η προσήλωση στην αρχαιότητα οφειλόταν στον τρόπο πρόσληψης της κληρονομιάς του Ελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος, μαζί με τη Δύση, είχε ανακαλύψει εκ νέου, για λογαριασμό των Νέων Ελλήνων, τους αρχαίους, αλλά κυρίως στο ότι οι Έλληνες εισήγαγαν στη χώρα τους την εικόνα που είχαν για τη σύγχρονη Ελλάδα οι Δυτικοευρωπαίοι φιλέλληνες για τους οποίους οι σύγχρονοί τους κάτοικοι της Ελλάδας, Ρωμιοί περισσότερο παρά Έλληνες, ήταν ένας βάρβαρος λαός. Όσο ο λαός δεν ικανοποιούσε το πρότυπο του απογόνου ενός ενδόξου προγόνου, η πραγματικότητά του αγνοείτο και η προσοχή επικεντρωνόταν στην προσπάθεια να αναβιώσει η αρχαιότητα, ιδίως μέσω της εκκαθάρισης της γλώσσας από τα νεότερα στοιχεία της (που χαρακτηρίζονταν «μειζοβάρβαρα», δηλαδή αναμειγμένα με ξένες γλώσσες), στοιχεία που θεωρούνταν λείψανα μακράς περιόδου παρακμής και δουλείας.

Ο Δραγούμης περιγράφει ως εξής την επιρροή της Δύσης πάνω στην αυτοσυνειδησία των Ελλήνων:

Και ήρθε μετά την αναγέννηση στη Δύση ο ευρωπαϊκός πολιτισμός με τον θαυμασμό του για την αρχαία Ελλάδα και με την περιφρόνησή του για το ξεπεσμένο, ως ενόμιζαν στην Ευρώπη, γένος των Γραικών, να δυναμώσει στη συνείδηση της λογιώτατης ολιγαρχίας του έθνους την καταφρόνια για τη σύγχρονη ζωή και ψυχή του.

Εκεί γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1880 ωστόσο η αστική Ελλάδα άρχισε να ανακαλύπτει τον ελληνικό λαό, τη γλώσσα του, τη ήθη και τα έθιμά του. Από το

12. Σ. Α. Κουμανούδης, *Ημερολόγιον 1845-1867*, Αθήνα 1990, 127.

13. D. Livianos, "The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)", *Historical Review*, III (2006), 33-70.

1880 περίπου παρουσιάζεται μια νέα γενιά λογοτεχνών, δημοσιογράφων, λογογράφων και ιστορικών που αναδεικνύουν τον σύγχρονό τους λαϊκό πολιτισμό ως ισότιμο του αρχαίου και προβάλλουν τη χρήση της δημοτικής γλώσσας. Η σύγκρουση ανάμεσα στην αρχαιολατρία και στην καθαρεύουσα γλώσσα από τη μια και στον δημοτικισμό και στη λαϊκή παράδοση από την άλλη ήταν έντονη και κράτησε αρκετές δεκαετίες, μέχρι τις αρχές της τελευταίας εικοσιπενταετίας του 20ού αιώνα. Από τη δεκαετία του 1880 η, προνεωτερική ακόμη, ζωντανή λαϊκή ελληνική παράδοση άρχισε να εκτιμάται και στη συνέχεια μπόλιασε το έθνος με καινούργιους ζωντανούς χυμούς, όταν το πρότυπο του Διαφωτισμού και του αρχαιολατρικού φιλελληνικού ρομαντισμού είχε πλέον ξεθυμάνει.

Οι αρχαιολάτρες και οι δημοτικιστές του 19ου αιώνα ήταν εξίσου προσηλωμένοι στο εθνικό ιδανικό. Ωστόσο οι εκατέρωθεν αντιλήψεις γι' αυτό το ιδανικό ήταν ασυμβίβαστες. Για τους αρχαιολάτρες το «αναγεννημένο» ελληνικό έθνος δεν είχε παρά να μιμηθεί τους αρχαίους Έλληνες για να ξαναβρεί το χαμένο μεγαλείο του και τη θέση του στην Ευρώπη. Η κλασική αρχαιότητα, με όλα τα χαρακτηριστικά της, αποτελούσε το μόνο ιδανικό. Επρόκειτο για μια ουτοπία που ελάχιστη σχέση είχε με τις συνθήκες ζωής στο κράτος αλλά και με την εξέλιξη των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Ο αγώνας για μια καθαρή γλώσσα που να μοιάζει όσο το δυνατόν περισσότερο στη γλώσσα των κλασικών χρόνων, δηλαδή στην αττική διάλεκτο, ήταν αναπόσπαστο τμήμα αυτής της ουτοπίας. Η αρχιτεκτονική, η παιδεία, η τέχνη, οι κρατικοί θεσμοί κατευθύνονταν από τον ίδιο πόθο. Οι δημοτικιστές –χωρίς να αμφισβητούν τη συνέχεια ανάμεσα στην αρχαία και στη νέα Ελλάδα– της αποδίδουν μικρότερη σημασία και αναδεικνύουν τη σύγχρονή τους λαϊκή ελληνική παράδοση της «Ρωμιοσύνης», εντός και εκτός των συνόρων, και κυρίως τη δημοτική, καθομιλουμένη γλώσσα, ως το κυριότερο συστατικό του έθνους. Ο Πάννης Ψυχάρης, στο μανιφέστο του δημοτικισμού *Το ταξίδι μου* (1888), έγραφε χαρακτηριστικά, επικρίνοντας την προγονοπληξία των Ελλήνων της εποχής του: «Όλο προγόνους φωνάζουμε... Έθνος αφεξούσιο δε γίναμε, κ' ίσως δε θα γίνουμε ποτές. Η δόξα μας η παλιά θα καταντήση ο χαμός μας. Δε μας αφήνει να μεγαλώσουμε, να περπατούμε με τα δικά μας τα πόδια, να συλλογιόμαστε με το κεφάλι μας, να βλέπουμε με τα μάτια μας, να μιλούμε δική μας γλώσσα... Τ' άλλα τα έθνη, όσο περίφημοι κι αν ήταν οι πατέρες τους, άφησαν πίσω την παλιά τους ιστορία· ξανάκαμαν καινούργια, δική τους». Ο αγώνας του ήταν αγώνας για τη σύγχρονή του ζωντανή γλώσσα των Ελλήνων. Επρόκειτο για αγώνα εθνικό, γιατί, όπως έγραφε, «γλώσσα και πατρίδα είναι το ίδιο».

Τα πάθη γύρω από το γλωσσικό ζήτημα ήταν εξίσου έντονα όσο η παθιασμένη επιδίωξη της Μεγάλης Ιδέας. Έγραφε το 1888 ο εκδότης της εφημερίδας *Ακρόπολις* Βλάσης Γαβριηλίδης: «Δύο ζητήματα μαστίζουν τους Έλληνες: το ανατολικόν και το γλωσσικόν». Και προνοούσε περιπαικτικά ότι και τα δύο ίσως λυθούν ταυτόχρονα, παρομοιάζοντας τους Τούρκους με τους αρχαϊστές δασκάλους ως δυνάστες των Ελλήνων. Ωστόσο το αρχαιολατρικό κατεστημένο, το οποίο ήλεγχε τους εκπαιδευτικούς και άλλους θεσμούς του κράτους αλλά και τις εφημερί-

δες και την κοινή γνώμη, κατέτρεξε τους δημοτικιστές καταγγέλλοντάς τους ότι δεν είχαν τα κατάλληλα εθνικά διαπιστευτήρια. Εκτός από τη σύγκρουση δύο ομάδων διανοουμένων για ηγεμονία, αυτό που ετίθετο σε αμφισβήτηση εκατέρωθεν ήταν η αντίληψη σχετικά με το ποια γλώσσα θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη συνοχή του έθνους. Πέρα από την ομοιότητά της με τα κλασικά γλωσσικά πρότυπα, για τους θεσμούς του ελληνικού κράτους η καθαρεύουσα εξασφάλιζε την ενότητα ανάμεσα σε πληθυσμούς που χρησιμοποιούσαν διαφορετικές διαλέκτους, ενώ η γειτνίαση ανάμεσα στην επίσημη καθαρεύουσα και στη γλώσσα της Εκκλησίας άφηνε ανοικτή την επικοινωνία με αλλόφωνους πληθυσμούς, στα οθωμανικά εδάφη, που χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα στις εκκλησίες τους. Οι δημοτικιστές κατηγορήθηκαν ότι χρηματίζονταν από εχθρούς του ελληνισμού (ιδίως τους Ρώσους) προκειμένου να υποσκάψουν την εθνική ενότητα. Οι ευρέως διαδεδομένοι φόβοι κατά της δημοτικής βασιζόνταν επίσης στην αντίληψη ότι, σε περίπτωση που υιοθετείτο η δημοτική γλώσσα, το ευρωπαϊκό γόητρο της σύγχρονης Ελλάδας θα μειωνόταν αφού θα αδυνάτιζε η σχέση της χώρας με το κλασικό της πρότυπο. Φοβούνταν ότι η εικόνα της Ελλάδας ως κοιτίδας του ευρωπαϊκού πολιτισμού, δηλαδή ως προγόνου της Ευρώπης, θα αμφισβητείτο, με έντονες συνέπειες για την ίδια τη συνοχή και το μέλλον της χώρας.¹⁴

Ο μεγαλοϊδεατισμός με τα θολά του περιγράμματα, αλλά και οι αγώνες ανάμεσα στην καθαρεύουσα και στη λαϊκή γλώσσα καθόρισαν το πνευματικό και το πολιτικό κλίμα στο οποίο διαμορφώθηκε ο Δραγούμης και ολόκληρη η γενιά του.

Πέρα όμως από τα ρεύματα των ιδεών, είτε εντόπιων είτε προερχόμενων από τη Δύση, το ισχυρότερο ερέθισμα, και για τον Δραγούμη αλλά και για ολόκληρη την ελληνική γενιά που ανδρώθηκε εκεί γύρω στο 1900, ήταν η εθνική ταπείνωση που προκάλεσε η πρόσφατη βαριά ήττα στον σύντομο και ολέθριο Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και η συνακόλουθη οικονομική και πολιτική καχεξία της χώρας. Την εποχή εκείνη εμφανίστηκαν αρκετοί νέοι που ασχολούνταν με τα γράμματα καθώς και με την «πράξη» (διπλωμάτες, αξιωματικοί, δημοσιογράφοι), που είχαν τάξει ως ιδανικό τους να αποκαταστήσουν την τιμή του έθνους. Ο Δραγούμης ξεχώριζε ανάμεσά τους καθώς και ο μετέπειτα συνεργάτης και φίλος του Δραγούμη αξιωματικός Αθανάσιος Σουλιώτης Νικολαΐδης. Ο Κ. Θ. Δημαράς σημειώνει γι' αυτή τη γενιά:

Ανήσυχoi, ανικανοποίητοι, πικροί, βίαιοι και τρυφεροί, αναζητώντας μέσα στην πράξη ό,τι δεν τους προσφέρει η καλλιέργεια των γραμμάτων, εκφράζοντας μέσα στη λογοτεχνία το ξεχείλισμα του ψυχισμού τους, θα έχουν πρώτιστο ιδανικό τους να εξαγάγουν το έθνος από την ταπείνωση.¹⁵

Εμβληματική μορφή αυτής της νέας επιθετικά εθνικιστικής, «βίαιης και τρυφερής» γενιάς του 1900 υπήρξε ο Περικλής Γιαννόπουλος (1869-1910), με τον

14. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα 2007.

15. Κ. Θ. Δημαράς, «Πρόλογος» στο Α. Σουλιώτης Νικολαΐδης, *Γράμματα από τα βουνά – Σημειωματάρειον*, Αθήνα [1971], ιγ'.

οποίο ο Δραγούμης συνδεόταν στενά. Ο Γιαννόπουλος ήταν υπέρμαχος μιας ιδανικής και ουτοπικής αντίληψης για το ελληνικό έθνος. Πολέμησε την ξενομανία και τη δουλικότητα προς τη Δύση (τον «φραγκοραγιαδισμό» κατά τη δική του ορολογία) και με την αρθρογραφία του και τα δύο βιβλία του, *Νέον Πνεύμα* και *Έκκλησις προς το Πανελλήνιον Κοινόν* (1906 και 1907), προσπάθησε να προωθήσει έναν ρομαντικό, απόλυτο ελληνοκεντρισμό και μια νέα «ελληνική αναγέννηση». Στην *Έκκλησι* προβάλλει την ιδέα ότι η αρχαία Ελλάδα δημιούργησε το πρότυπο του οικουμενικού ανθρώπου το οποίο ακολουθεί ολόκληρη η ανθρωπότητα, ενώ προβάλλει τη θεωρία ότι οι Έλληνες είναι ο περιούσιος λαός. Ταυτίζοντας τους νέους με τους κλασικούς Έλληνες, αναφωνεί:

Δε θα κρίνετε Σεις οι Φράγκοι – τα χθεσινά Αγριογούρουνα [sic!] – Εμάς, αλλ' Εμείς θα κρίνωμε Σας και τον πολιτισμό Σας.¹⁶

Ρομαντικός, εστέτ και ωραιοπαθής, με την αυτοκτονία του με μυθιστορηματικό τρόπο το 1910 (μπήκε έφιππος και δαφνοστεφανωμένος στη θάλασσα του Σκαρμαγκα, κοντά στην Ελευσίνα, όπου πνίγηκε), ο Γιαννόπουλος δημιούργησε ένα ολόκληρο κίνημα ελληνολατρίας και επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη των ιδεών στην Ελλάδα. Ο θάνατός του ενέπνευσε ποιήματα και άρθρα, ενώ το παράδειγμά του συνέχισε να εμπνέει για αρκετές δεκαετίες. Ο ποιητής Άγγελος Σικελιανός σημειώνει για τον Γιαννόπουλο ότι «εμίσησε με την καρδιά του το Νεοέλληνα, οπού η ζωή του [ήταν] δανεισμένη απόλυτα τυχαία από το “σύγχρονο πολιτισμό”, χωρίς τιμή και αξία... αλλά εμίσησεν ακόμη περισσότερο τον Ευρωπαίο, κι η ψυχή του από νωρίς εστάθηκε άγρυπνη στα σύνορα του βάρβαρου και του Έλληνα».¹⁷

Ο εκδότης του περιοδικού *Νουμάς* Π. Ταγκόπουλος είχε σημειώσει ότι ο Ίων Δραγούμης «θαρρεί κι έχει αναπηδήσει από τα κηρύγματα του Γιαννόπουλου, σα να 'ναι το δεύτερο εγώ του, πιο φίνο και λαμπικαρισμένο». Και ο ίδιος ο Δραγούμης ταυτιζόταν με τις ιδέες του φίλου του. Στο ημερολόγιό του, εμβρόντητος από τον εθελοντικό του θάνατο, σημειώνει λίγες ημέρες μετά το συμβάν: «Μου φαίνεται πως τώρα που έφυγε κείνος, είναι ανάγκη να φορτωθώ εγώ όλα τα βάρη εκείνου».¹⁸

Για τη Μεγάλη Ιδέα, ως πολιτικό πρόγραμμα του ελληνικού κράτους, ο Δραγούμης εξέφραζε έντονες επιφυλάξεις. Προσπάθησε ωστόσο να την ενσωματώσει στη δική του πολιτική ιδεολογία προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι κάθε έθνος έχει ανάγκη από μια «μεγάλη ιδέα», δηλαδή ένα εθνικό ιδανικό, και ότι αυτή η ιδέα (για το ελληνικό έθνος) είναι «το Έθνος [ν'] αποτελέσει πάλιν ενωμένο, εύ-

16. Π. Γιαννόπουλος, *Έκκλησις προς το Πανελλήνιον Κοινόν*, Αθήνα 1907, 10. Η γλώσσα του μανιφέστου αυτού είναι ιδιαίτερα βίαιη και χλευαστική, ενώ στην εκτύπωσή του χρησιμοποιείται μεγαλογράμματη γραφή, ίσως για να τονιστούν οι δεσμοί με την κλασική αρχαιότητα.

17. Α. Σικελιανός, «Περικλής Γιαννόπουλος» (1919), *Πεζός Λόγος* (Αθήνα), Α', 1978, 66.

18. ΑΙΔ, ΦΗ, Δ', 122.

μορφο κράτος και δυνατό».¹⁹ Εξάλλου δεν συνδέει τη Μεγάλη Ιδέα με τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες του 19ου αιώνα, οπότεν εκδηλώθηκε, αλλά –σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής– της αποδίδει μακραίωνα βίο, ήδη από την εποχή της διάλυσης του βυζαντινού κράτους. Σε άλλα του κείμενα πάλι (ένα από τα δείγματα των αντιφάσεων που διακρίνουν τη σκέψη του) αποκαλεί τη μεγάλη ιδέα «ψέμα» και τονίζει ότι «το Τούρκικο κράτος δε θα γίνει με τον καιρό βυζαντινή αυτοκρατορία».²⁰ Όμως οι διαιρέσεις ανάμεσα στους Έλληνες του ελληνικού κράτους και στους Έλληνες του ευρύτερου χώρου της Ανατολής (ιδίως της Οθωμανικής Τουρκίας), τους «εξωμερίτες», όπως τους αποκαλεί ο ίδιος, ήταν καθοριστικές για την ιδεολογία του. Στον βαθμό που η διάκριση ανάμεσα στους μέσα και στους έξω Έλληνες έπαιζε ρόλο στη σύλληψη του μεγέθους και της έννοιας του ελληνικού έθνους, εκείνος είχε συνταχθεί με τη μερίδα του ευρύτερου ελληνισμού και όχι με τη μερίδα του «μικρού» και «μικρόνοου» ελληνικού κράτους, του οποίου στάθηκε δεινός επικριτής σε όλη τη διάρκεια του βίου και της δράσης του, αν και το υπηρέτησε.

Παρά την αντίδρασή τους απέναντι στη Δύση και στην επιρροή της, και ο Γιαννόπουλος και ο Δραγούμης βρέθηκαν εν πολλοίς κάτω από τη σκιά του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Όπως όμως τονίζει και ο Γεράσιμος Αυγουστίνος, η αντίδρασή τους απέναντι στη Δύση και στην επιρροή της προήλθε ιδίως από την αντίδραση και την κριτική τους στην κατάσταση του δικού τους κόσμου:

Συναισθάνονταν γύρω τους μια χώρα απογοητευμένη από την ατιμωτική ήττα του 1897, ένα ασφυκτικό πολιτιστικό κατεστημένο, πολιτική μετριότητα, αύξουσες εξωτερικές απειλές κατά του έθνους, και έναν πληθυσμό περισσότερο πρόθυμο να ξενιτευτεί παρά να μείνει στη χώρα και να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που τη μάστιζαν.²¹

Απάντηση σε αυτή την κατάσταση υπήρξε η εθνικιστική κριτική και η αναζήτηση δυναμισμού γι' αυτή την κοινωνία σε ό,τι θεωρούσαν ότι ήταν οι ζωντανές δυνάμεις του έθνους.

Επιδράσεις του Νίτσε και του Μπαρές

Για την επίδραση του Νίτσε πάνω στον Δραγούμη ο Γιώργος Θεοτοκάς, συγγραφέας και στοχαστής, θεωρητικός εκπρόσωπος της λογοτεχνικής ελληνικής Γενιάς του '30, σημειώνει: «Η επίδραση του Νίτσε είναι γνώρισμα όχι ατομικό του Δραγούμη, αλλά γενικό μιας ελληνικής λογοτεχνικής γενεάς... Είναι η γενεά που συζητούσε στα νιάτα της, σαν κάτι φυσικό και προσιτό, την ίδρυση λ.χ. μιας νέας θρησκείας ή ενός νέου πολιτισμού», προσθέτοντας ως παραδείγματα τις σχετικές συζητήσεις ανάμεσα στους πρωταγωνιστές του *Όσοι Ζωντανοί* του Δραγού-

19. [Ιων Δραγούμης], *Η Μεγάλη Ιδέα*, 1908, 10.

20. Ι. Δραγούμης, «Στρατός και άλλα. Γ' Προκήρυξη», *Νουμάς*, 361, 11.10.1909 (αναδ.: Ι. Δραγούμης, 10 άρθρα του στο *Νουμά* [1920], 73).

21. Gerasimos Augustinos, *Consciousness and History. Nationalist Critics of Greek Society, 1897-1914*, Νέα Υόρκη 1977, 141.

μη αλλά και την έντονη επιρροή του Γερμανού φιλοσόφου και των θεωριών του για τον Υπεράνθρωπο και την Αιώνια Επιστροφή πάνω στον Νίκο Καζαντζάκη.²²

Από τον Νίτσε ο Δραγούμης πήρε μια αριστοκρατική αντίληψη της ελευθερίας, τον απόηχο του πεσιμισμού της αιώνιας επιστροφής και του Ζαρατούστρα καθώς και τη λατρεία της δύναμης και την πίστη ότι ο κίνδυνος και ο πόλεμος στερεώνουν τους λαούς. Με το έργο και τις ιδέες του Νίτσε διαλέγεται συχνά στα στοχαστικά του κείμενα και στα ημερολόγιά του. Στον Νίτσε παραπέμπει για να υπογραμμίσει την απαξία της δημοκρατίας και των θεσμών της («Το δέιλι των ειδώλων», αφορ. 38: «Οι λαοί που είχαν κάποια αξία, που κέρδισαν αξία, δεν την εκέρδισαν ποτέ με θεσμούς φιλελεύθερους· ο μεγάλος κίνδυνος τους έκαμε κάτι που ν' αξίζει σεβασμόν...») συμπληρώνοντας: «Αυτό λέει και το βιβλίο μου *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*». Από την άλλη πλευρά, η σκέψη του Νίτσε στεκόταν κριτική απέναντι στον εθνικισμό και έβαζε τον Δραγούμη σε γόνιμους προβληματισμούς σχετικά. Σημειώνει στο *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*: «Πιατί λέγει ο Nietzsche; “Να μη μένης δεμένος σε πατρίδα...” Πώς μπορεί κανείς να ξεδεθή, να λύση τα σχοινιά που τον έχουν δεμένο από τότε που γεννήθηκε και πριν ακόμα;»²³ καθώς και: «Βλέπω πως ο Νίτσε το θεωρεί αναχρονισμό το να πασχίζωμε να φτειάνωμε έθνη ή να τα βαστούμε να μη διαλύονται. Μα τι να κάμω που εγώ δεν μπορώ να δημιουργήσω τίποτε άλλο, όσο νοιώθω πως δεν φτειάστηκε το έθνος μου...».²⁴

Συχνά εκφράζει αμφιβολίες για την ορθότητα των ιδεών του Γερμανού φιλοσόφου, ιδίως για την ιδέα της αιώνιας επιστροφής («όχι “αιώνιο γύρισμα” παρά “αιώνιο διάβα”», σημειώνει σε εγγραφή του 1911, επισημαίνοντας ότι δεν υπάρχει ξαναγύρισμα).²⁵ Ωστόσο, όσο και αν αντιστέκεται σε αυτή την έλξη, οι ιδέες του Γερμανού φιλοσόφου συνεχίζουν να τον απασχολούν. Διαβάζοντας τον αφορισμό 256 του *Πέρα απ' το καλό και το κακό* του Νίτσε, όπου μιλάει για τις αρρωστημένες διαιρέσεις και την παραφροσύνη των εθνотήτων και των πολιτικών στην Ευρώπη, πολιτικών που ο Γερμανός φιλόσοφος χαρακτηρίζει μεταβατικές καθώς η Ευρώπη οδεύει προς την ενοποίησή της, ο Δραγούμης σημειώνει: «Ναι, το βλέπω πως η Ευρώπη ενώνεται, πως τα έθνη και οι φυλές ζυγώνουν η μια στην άλλη [...] αλλά εγώ είμαι ένας και εγώ θα ακουμπήσω απάνω στους γύρω μου ανθρώπους [που] είναι Έλληνες».

Ο Δραγούμης βρήκε αρωγό στη διαμόρφωση της πολιτικής ιδεολογίας του τον Γάλλο εθνικιστή συγγραφέα, στοχαστή και πολιτικό Μωρίς Μπαρές (1862-

22. Γ. Θεοτοκάς, «Ιων Δραγούμης», στον τόμο *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα 1961· ³1994, 220. Για την επίδραση του Νίτσε στον Καζαντζάκη βλ. του τελευταίου, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα 2009 (τυποποιημένη έκδοση), 312-334 («Παρίσι-Νίτσε ο Μεγαλομάρτυρας»): ο Καζαντζάκης θεωρούσε τον Νίτσε έναν από τους ανθρώπους που «αφήκαν βαθύτερα τ' αχνάρια τους στην ψυχή» του μαζί με τον Όμηρο, τον Βούδα, τον Μπερζόν και τον Ζορμπά (ό.π., σ. 441).

23. Ι. Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, κεφ. Γ', α', 15.

24. Στο ίδιο, κεφ. Β', 27.

25. ΑΙΔ, ΦΗ, Δ', 178-179.

1923). Ο Μπαρές είχε επισκεφθεί την Ελλάδα την άνοιξη του 1900 και ο Δραγούμης τον είχε ξεναγήσει σε μέρη της Αττικής και στους Δελφούς. Ο πρεσβύτερος διανοούμενος και πολιτικός άφησε ανεξίτηλο αποτύπωμα στον νεαρό Δραγούμη. Ο τελευταίος σημειώνει στο ημερολόγιό του, αφού αναφερθεί στο πεζό ποίημα του Σαρλ Μπωντλαίρ «*Enivrez-vous*»: «Όταν είμαι μεθυσμένος από κάτι, ιδέαις, φαντασία, έξαψη αγάπης, ή κρασιού, είμαι πλούσιος. [...] Ήμουν μεθυσμένος όλον τον Απρίλιο φέτος, με τη γνωριμία του Barrès...».²⁶

Στο βιβλίο που εμπνεύστηκε από εκείνο το ταξίδι του στην Ελλάδα (*Le voyage de Sparte*, 1906) ο Μπαρές δεν αναφέρεται ονομαστικά στον νεαρό του σύντροφο. Υπάρχει ωστόσο μια αναφορά στον χορό της τράτας των Μεγάρων, τον οποίο ο συγγραφέας χαρακτηρίζει «θηρησκευτικό, απλοϊκό και βαρύ», και ενώ η Γαλλική Σχολή των Αθηνών του έδωσε την πληροφορία ότι πρόκειται για «αλβανικό χορό», «ένας ιδιαίτερα μορφωμένος Αθηναίος μου βεβαίωσε ότι ανήκει στην καλύτερη ελληνική παράδοση. Οι Μεγαρείς προέρχονται από τη δωρική φυλή».²⁷ Νομίζω ότι πίσω από αυτόν τον ιδιαίτερα μορφωμένο (*fort érudit*) Αθηναίο μάλλον κρύβεται ο Ίων Δραγούμης, ο οποίος είχε συνοδεύσει τον Μπαρές στα Μέγαρα και, όπως γνωρίζουμε από τα ημερολόγια του της εποχής εκείνης, είχε εντρυφήσει στην ιστορία της Μεγαρίδας και ολόκληρης της Αττικής. Στα σχετικά κείμενα ο νεαρός Δραγούμης διατυπώνει αντίστοιχες ιδέες προς εκείνες τις οποίες αναφέρει ο Μπαρές για τους χορούς και τον εθνολογικό χαρακτήρα των Μεγαρέων.²⁸

Στο νεανικό στοχαστικό του αφήγημα *Το Μονοπάτι* (γράφηκε το 1902· παρέμεινε ωστόσο ανέκδοτο και εκδόθηκε μεταθανάτια το 1925) ο Δραγούμης αφιερώνει στον Μπαρές ένα κεφάλαιο που παρουσιάζει ανάγλυφη την επιρροή του τελευταίου:

Άλλοτε είχε γνωρίσει ο Αλέξης²⁹ τον Barrès, που έγραψε τόσα βιβλία για το δρόμο της ψυχής του και πάντα θα γράφη. Ο Αλέξης θυμούνταν πως είχε δείξει του Barrès την Πνύκα και τον Κεραμεικό και το θέατρο του Διονύσου. [...] πέρασαν από τότε δυο χρόνια. [...] Ο Αλέξης ένα βράδυ του Μαΐου έλαβε ένα γράμμα και ένα δέμα. Το δέμα ήταν βιβλίο· λέγονταν *Scènes et doctrines du nationalisme*· του το έστειλε ο Barrès. Το γράμμα ήταν της Μαγδαληνής και έλεγε πως θυμήθηκε την Ελλάδα και μίλησε με τον Barrès για τον Αλέξη και «και αυτός σε θυμάται, Αλέξη, το νόστιμο κορμί σου και το πρόσωπο. Για το νου σου είπε πως είναι ακόμη φωτισμένος μόνο από μια μεριά και πως

26. ΑΙΔ, ΦΗ, Α', 84.

27. M. Barrès, *Le voyage de Sparte*, Παρίσι 1906, 42-43.

28. «Τα δε άσματα, άτινα υπορρίνως υπό των τελευταίων χορευουσών γυναικών άδονται, μόνον εν Μεγάροις είναι Ελληνικά. [...] Πώς όμως τούτο συνέβη; Ήτοι τα μεν Μέγαρα να μείνωσιν Ελληνικά ή μάλλον δωρικά, τα δε Βύλλια και η Ελευσίς ως και η Σαλαμίς, εν μέρει, να γίνωσιν αλβανικά χωρία;» (ΑΙΔ, ΦΗ, Α', 191 κ.ε., ιδίως 195-196).

29. Αλέξης είναι το *alter ego* του συγγραφέα στο «Μονοπάτι» και σε άλλα του γραπτά όπως στο *Μαρτύρων και Ηρώων αίμα* και στο *Όσοι Ζωντανόι*. Στο *Σταμάτημα* ο κύριος ήρωας ονομάζεται Δημήτρης.

του μοιάζει σαν πρίσμα, που δεν μπήκε ακόμη το φως μέσα του για να φωτιστή με όλα τα χρώματα». Ο Αλέξης έγραψε στον Barrès ένα γράμμα: «Όταν πηγαίναμε μια μέρα μαζί στις παλιές συνοικίες [...] σας έλεγα πως δεν είχα βρει ακόμη την ισορροπία μου. Τώρα με φαίνεται πως σιγά σιγά τη βρίσκω και σεις με βοηθήσατε πολύ. Αφού φύγατε από δω, συλλογίζονται συχνά και σας και αυτά που με είχατε πει και διάβαζα και στα βιβλία σας για να σας καταλάβω καλλίτερα και να νοιώσω και τον εαυτό μου».³⁰

Ο Μπαρές άσκησε έντονη γοητεία πάνω στον Δραγούμη. Εκτός από τις ιδέες του (αριστοκρατικές, εγωλατρικές, αλλά και εθνικιστικές), του μετέδωσε ένα ολόκληρο πολιτικό και διανοητικό κλίμα επαναστατικής μαχητικότητας και λυρισμού, μια «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» η οποία θα αφήσει έντονο αποτύπωμα στην κατοπινή εξέλιξή του. Πέρα από τις δικές του ιδέες ο Μπαρές ενσαρκώνει για τον Δραγούμη την πίστη σε πολλές από τις γαλλικές ιδέες της εποχής, συμπεριλαμβανομένης της πίστης στη «ζωτική ορμή» (*élan vital*) του Ανρί Μπερξόν. Ο Μπαρές τού χρησίμευσε ως βάση για την αυτογνωσία του· προσέφερε επίσης στον Δραγούμη ένα πρότυπο στρατευμένου συγγραφέα και λογοτέχνη-πολιτικού που σε μεγάλο βαθμό ακολούθησε.

Ο Μωρίς Μπαρές υπήρξε σημαίνουσα προσωπικότητα του ιδεολογικού γαλλικού εθνικισμού των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Ενώ πέρασε από τον σοσιαλισμό καθώς και από έναν αριστοκρατικό αναρχισμό, η βασική του ιδεολογία υπήρξε ο εθνικισμός. Μαχητικός πολιτικός, μέλος της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης, με αιχμή της δράσης του την κατάσταση στις διεκδικούμενες από τη Γαλλία και τη Γερμανία ανατολικές επαρχίες της Αλσατίας και της Λωρραίνης, αλλά και την παρακμή της «αστικής» Γαλλικής Δημοκρατίας, την οποία ο ίδιος και οι κατά καιρούς σύντροφοι και συνοδοιπόροι του (εθνικιστές του κόμματος του στρατηγού Μπουλανζέ, σοσιαλιστές του Γαλλικού Εργατικού Κόμματος του Ζαν Ζωρές) κατήγγελλαν ότι κυριαρχούνταν από το διεθνές κεφάλαιο και τους ξένους (τους ξεριζωμένους –«*déracinés*»– σύμφωνα με την ορολογία του Μπαρές) και ότι είχε προδώσει τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης του 1789. Οι βάσεις της αντιγερμανικής του πολιτικής διαμορφώθηκαν στο περιβάλλον που δημιούργησε η ήττα του 1871 από την Πρωσία, εξαιτίας της οποίας η Γαλλία απώλεσε το διεθνές γόητρό της, ενώ οι εθνικιστικές και αντισημιτικές απόψεις του σφυρηλατήθηκαν με αφορμή την υπόθεση Ντρέυφους. Έγραψε μυθιστορήματα και στοχαστικά κείμενα στα οποία ξεδιπλώνει τις πτυχές της ιδεολογίας του όπως τα *Sous l'oeil des barbares* (1888), *Contre les étrangers* (1893), *Le Roman de l'énergie nationale* (1897, 1902), *Scènes et doctrines du nationalisme* (1902), οι τίτλοι των οποίων είναι χαρακτηριστικοί. Το συγγραφικό του έργο συμπληρώνεται από πολυάριθμα μαχητικά άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες που εξέδιδε κατά το πλείστον ο ίδιος. «Ο εθνικισμός», γράφει ο Μπαρές, «είναι ο νόμος των σύγχρονων λαών», η κατάληξη μιας μακριάς πορείας που οδήγησε την Ευρώπη από τον κοσμοπολιτισμό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της μεσαιωνικής χριστια-

30. Γ. Δραγούμης, *Το μονοπάτι* (1902), Αθήνα 1925, 184-185.

νοσύνης μέχρι την Επανάσταση. Για τον Μπαρές, αυτή η εξέλιξη «διά μέσου των αιώνων προς τον εθνικισμό... είναι η κατεύθυνση της ιστορίας».

Την περίοδο 1893-1894 συνεργάζεται στη συνένωση των δυνάμεων της Αριστεράς (που τότε απαρτιζόταν από τους σοσιαλιστές, τους ριζοσπάστες και τους εθνικιστές) για την έλευση μιας «κοινωνικής δημοκρατίας» που θα αντικαθιστούσε την αστική δημοκρατία των «καιροσκόπων». Ο εθνικισμός του αποσκοπεί στην προστασία του Γάλλου εργάτη από την «κοσμοπολίτικη χρηματοοικονομική φεουδαρχία» και στην απελευθέρωσή του από την εκμετάλλευση από τους Εβραίους και το διεθνές χρηματοοικονομικό κεφάλαιο. Στη συνέχεια ο Μπαρές διαμόρφωσε την περίφημη θεωρία της «Γης και των Νεκρών», που από το 1902, όταν τη διατύπωσε, έγινε μια νέα θρησκεία για τον Μπαρές, ο μίτος όλου του κατοπινού του έργου. Η θεωρία αυτή βασίζεται σε έναν φυσιοκρατικό και ρατσιστικό ντετερμινισμό, σύμφωνα με τον οποίο ο κάθε άνθρωπος διαμορφώνει το είναι του με βάση τη δράση των προγόνων του και την επίδραση του ένστικτου της «εθνικής γης». «Οι πρόγονοι, τους οποίους συνεχίζουμε εμείς», γράφει, «μας μεταδίδουν ολοκληρωτικά τη συγκεντρωμένη ψυχική τους κληρονομιά μέσω της διαρκούς δράσης του [εθνικού] εδάφους».³¹ «Κατέβασα την ευσέβειά μου από τον ουρανό στη γη, στη γη των νεκρών μου», σημειώνει στο *Scènes et doctrines du nationalisme*. Ο Ζεέβ Στέρνχελ σημειώνει: «Ο Μπαρές τοποθετεί το άτομο στο σημείο όπου συγκλίνουν σκοτεινές δυνάμεις που από τις απαρχές της φυλής αναπτύχθηκαν διά μέσου των προγόνων: ο άνθρωπος καθορίζεται από τη Γη και τους Νεκρούς».³²

Το Εγώ, βάση της αρχικής ιδεολογίας του Μπαρές, γίνεται πια το «εθνικό Εγώ» που θα πρέπει να προστατευθεί από τους ξένους, τους Εβραίους, τους κοσμοπολίτες. Αυτοί είναι οι «βάρβαροι», οι οποίοι απειλούν το εθνικό Εγώ. Ενώ δέχεται τη Γαλλική Επανάσταση ως γεγονός που στερέωσε την ισχύ και το μεγαλείο της Γαλλίας, ο Μπαρές επικρίνει τον Διαφωτισμό και τη φιλοσοφία του. Χλευάζει τον οικουμενισμό, τα δικαιώματα του ανθρώπου και την κληρονομιά του Ρουσώ, με το επιχείρημα ότι ο αφηρημένος «άνθρωπος», έξω από την εθνική κοινότητα, δεν υπάρχει. «Ποιος άνθρωπος; Πού κατοικεί; Σε ποιο χρόνο ζει;» διατυπώνει ρητορικά το σχετικό ερώτημα. Στη λογική αντιπαράτασσει τον συναισθηματισμό και το υποσυνείδητο, που είναι κατεξοχήν το εθνικό υποσυνείδητο. Η λογοκρατία είναι η πίστη των «ξεριζωμένων» (*déracinés*), αυτών που απειλούν την καθαρότητα του έθνους. Η ηθική του Καντ, η οποία βασίζεται στο πρότυπο ενός «αφηρημένου, ιδεατού ανθρώπου» και την οποία, σύμφωνα με τον Μπαρές, ασπάζονταν οι Γάλλοι αστοί, ήταν βλαβερή για το έθνος, αφού μετέτρεπε τους νέους της Λωρραίνης, της Προβηγκίας, της Βρετάνης και του Παρισιού σε «ξεριζωμένους», ενώ «έχουμε ανάγκη από ανθρώπους γερά ριζωμένους στη γη μας, στην ιστορία μας, στην εθνική μας συνείδηση».³³

31. M. Barrès, *Amori et dolori sacrum* (1903), Παρίσι 1960, 268.

32. Z. Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français*, Παρίσι 1972, 281.

33. Στο ίδιο, 271-272, και 297, όπου οι αναφορές στα διάφορα κείμενα του Μπαρές, ιδίως το

Παρότι κοινοβουλευτικός, ο Μπαρές δεν υπήρξε πιστός στο κοινοβουλευτικό καθεστώς. Αρχικά η δράση του στρατηγού Μπουλανζέ και των οπαδών του περιτρέφεται γύρω από την ιδέα ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος για την αποκατάσταση του μεγαλείου της Γαλλίας. Από την άλλη πλευρά, με τους σοσιαλιστές ο Μπαρές μοιραζόταν το ιδανικό της συμμετοχής των μαζών στον πολιτισμό. Θεωρούσε ωστόσο ότι οι εθνικιστές και οι σοσιαλιστές βουλευτές πρέπει να παίξουν το παιχνίδι του κοινοβουλευτισμού μόνο προκειμένου να καταλάβουν την εξουσία. Σε άρθρο του τού 1895 με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Violence, violence» (= «Βία, βία») θυμίζει στους σοσιαλιστές βουλευτές το χρέος τους να «τρομοκρατήσουν το Κοινοβούλιο», να «μη δεθούν με καμία συμπάθεια με τους αντιπάλους τους».³⁴ Ωστόσο, η συμμαχία ανάμεσα στους εθνικιστές και στους σοσιαλιστές στη Γαλλία δεν κράτησε πολύ. Τα δύο ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα συγκρούστηκαν και στα τέλη πλέον της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα ο εθνικισμός συνδέεται όλο και περισσότερο με τη συντηρητική και αντικοινοβουλευτική Δεξιά. Ο Στέρνχελ τονίζει τον συνδυασμό εθνικιστικού σοσιαλισμού και συντηρητικού εθνικιστικού μυστικισμού που χαρακτήριζε τον Μπαρές κατά την ύστερη περίοδο του βίου του, καθώς και την έντονη παρουσία πρωτοφασιστικών στοιχείων στην πολιτική ιδεολογία του, στοιχείων που την εποχή εκείνη ήταν παρόντα στις εθνικιστικές ιδεολογίες αρκετών ευρωπαϊκών εθνών και που, λίγες μόλις δεκαετίες αργότερα, οδήγησαν στην ανάπτυξη του φασισμού και του ναζισμού. Ο ίδιος συγγραφέας ωστόσο επικρίνει εκείνους τους μελετητές που αβασάνιστα κατέταξαν τον Μπαρές στη χορεία των θεωρητικών του φασισμού και του ναζισμού, χωρίς να λάβουν υπόψη τους ούτε την ιστορική στιγμή της δράσης του Μπαρές ούτε τις έντονες αμφιβολίες και αντινομίες της ιδεολογίας του, οι οποίες δείχνουν το βάθος των πνευματικών του αναζητήσεων. Ανάμεσα σε αυτούς τους μελετητές συγκαταλέγονται ο θεωρητικός του εθνικισμού Χανς Κον, ο οποίος παραλληλίζει τη θεωρία της Γης και των Νεκρών του Μπαρές με την ιδεολογία του «Blut und Boden» [αίμα και γη] του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού, καθώς και ο Πέτερ Βίμπек που χαρακτηρίζει τον Μπαρές «πολιούχο» του γαλλικού καθεστώτος του Βισύ.³⁵

Η επιρροή του Μπαρές στον Δραγούμη είναι αδιαμφισβήτητη. Οι ιδέες του Γάλλου συγγραφέα και πολιτικού έπαιξαν καίριο ρόλο στη διαμόρφωση των ιδεών του Έλληνα μαθητή του. Η πίστη σε μια αιτιοκρατία που τοποθετούσε τη φυλή στο κέντρο της Ιστορίας, η αξία που έδιναν και οι δύο στο έθνος ως μια νεωτερική αξία κατάλληλη για την κοινωνική αλλά ιδίως την πολιτιστική ανάπτυξη των σύγχρονων τους ευρωπαϊκών εθνών, η απέχθεια του κοσμοπολιτισμού και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η αντιμετώπιση της θρησκείας ως θεραπευνίδας του έθνους, η περιφρόνηση του κοινοβουλευτισμού και της αστικής παρακμής,

βιβλίο του *Scènes et doctrines du nationalisme* (1902), που, όπως είδαμε, ο Γάλλος συγγραφέας είχε αποστείλει στον Ίωνα Δραγούμη.

34. Στο ίδιο, 195-199.

35. Στο ίδιο, 367-368 (ιδίως σημ. 3, όπου και οι παραπομπές στα σχετικά μελετήματα).

είναι ισάριθμα στοιχεία που μοιράζονται οι δύο στοχαστές. Ο Δραγούμης ενστερνίστηκε, επίσης, σε μεγάλο βαθμό, τις ιδέες του μέντορά του σχετικά με το έθνος ως αποκορύφωμα και σκοπό της ανθρώπινης ιστορίας. Με μια μεγάλη διαφορά ωστόσο: για τον Δραγούμη, ακόμη και στην εθνικιστική του περίοδο, το έθνος αποτελεί μια σημαντική φάση της Ιστορίας την οποία πρέπει να διαβεί η ανθρωπότητα για να προχωρήσει παρακάτω.

Όπως ο Γάλλος θεωρούσε τους Γάλλους συμπατριώτες του περισσότερο πολιτισμένους σε σχέση με τους Γερμανούς αντιπάλους τους και επικέντρωνε την πολιτική του δράση στην επανάκτηση της Αλσατίας και της Λωρραίνης, έτσι και ο Έλληνας οπαδός του θεωρούσε τους Έλληνες περισσότερο πολιτισμένους σε σχέση με τους γείτονές τους (ιδίως τους Βούλγαρους) και είχε επικεντρώσει την πολιτική του δράση στην υπεράσπιση του ιστορικού χαρακτήρα της Μακεδονίας ως ελληνικής γης απέναντι στις διεκδικήσεις των Βουλγάρων. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει ο Μπαρές τον καθολικισμό –όχι ως θρησκεία αλλά αποκλειστικά ως πολιτισμικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας των Γάλλων, οι οποίοι δεν μπορεί να είναι ούτε προτεστάντες ούτε Εβραίοι– επηρέασε ίσως τον Δραγούμη στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε την Ορθοδοξία. Για τον Δραγούμη, αλλά και για ολόκληρη τη γενιά του 1900, η Ορθοδοξία ήταν απλή θεραπαινίδα του ελληνικού έθνους. Στο νεανικό του έργο στηλιτεύει συχνά τις ιδέες για πανορθόδοξη ενότητα καθώς αυτές υποσκάπτουν το εθνικό ιδεώδες.³⁶

Ο Στέρνχελ συνοψίζει την ιδεολογία του Μπαρές ως εξής:

Ο εθνικισμός του Μπαρές αποτελεί ολοκληρωμένο όραμα του ανθρώπου και του κοινωνικού συνόλου. Αντικαθιστά τη θρησκεία της Αποκάλυψης· στόχος του είναι η δημιουργία ενός κόσμου με βάση σταθερά κριτήρια, χωρίς αμφιβολίες, εξαγνισμένο από όλες τις ξένες επιρροές· επιδιώκει να αποδώσει στους Γάλλους την αυθεντικότητά τους και, κάνοντάς τους να ακούσουν τη φωνή του αίματος, να αποκαταστήσει την απειλούμενη ενότητα του έθνους.³⁷

Αντίστοιχη υπήρξε και η εθνική ιδεολογία του Δραγούμη. Ωστόσο, ενώ ο Μπαρές δίνει έμφαση στην ενίσχυση του γαλλικού κράτους προκειμένου να δημιουργηθεί ικανοποιητικό πλαίσιο για την εκδήλωση της ζωτικότητας του γαλλικού έθνους, ο Δραγούμης επικεντρώνεται στην έλλειψη ενότητας του ελληνικού έθνους και στην ανάγκη δημιουργίας ενός νέου κράτους που θα ενώσει στους κόλπους του όλους τους Έλληνες. Για τον Δραγούμη το «μικρό» ελληνικό βασίλειο που δημιουργήθηκε τον 19ο αιώνα σε μια γωνιά της Τουρκίας δεν είναι το οριστικό ελληνικό κράτος. Η διαμόρφωση της ιδεολογίας του Δραγούμη, πέρα από τις πρώτες, καθοριστικές επιρροές από τον Μπαρές, υπήρξε προϊόν των εθνολογικών και ιστορικών πραγματικοτήτων της Ελλάδας και των οθωμανικών

36. Στην *Εκκλησί* του ο Περικλής Γιαννόπουλος μάλιστα, εν πολλοίς ομοϊδεάτης και συνοδοιπόρος του Δραγούμη, καταγγέλλει τη χριστιανική θρησκεία ως ξένη στο ελληνικό ιδεώδες και υποστηρίζει ότι κάθε Έλληνας παπάς που αισθάνεται πρώτα χριστιανός και έπειτα Έλληνας θα πρέπει να αποσηματισθεί!

37. Z. Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français*, 24.

περιοχών, όπου ζούσαν ελληνικοί και άλλοι αμφισβητούμενοι πληθυσμοί, και του βαθμού ολοκλήρωσης του ελληνικού έθνους κατά την εποχή εκείνη. Αυτός είναι ο λόγος που επικρίνει τους πρώτους Έλληνες σοσιαλιστές οι οποίοι την εποχή εκείνη είχαν αρχίσει να εγείρουν ταξικές διεκδικήσεις και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των προλεταρίων και των αγροτών στην Ελλάδα. Θεωρεί ότι όσο το ζήτημα των συνόρων του ελληνικού κράτους δεν έχει λυθεί, δεν πρέπει να εγείρονται ζητήματα που αδυνατίζουν την εθνική ενότητα. Σε άρθρο του, του 1909, σημειώνει: «Οι Έλληνες οι τωρινοί –Ελλαδίτες και Τουρκομερίτες– βρίσκονται στη θέση όπου ήταν οι Ιταλοί πριν από τα 1868».

Ο Δραγούμης προσαρμόζει στην περίπτωση του ελληνικού έθνους τις ιδέες του Μπαρές για την υπεροχή της γαλλικής φυλής και καλλιεργεί ένα σύμπλεγμα ανωτερότητας του ελληνικού έθνους απέναντι στους γείτονες, ενώ η στάση απέναντι στους Δυτικοευρωπαίους, παρά την οξύτητα κάποιων εκφράσεων, είναι περισσότερο αμυντική, όπως σημειώνει ο Γεράσιμος Αυγουστίνος.³⁸ Αυτό είναι αντίστοιχο με το πνεύμα που προέβαλλε ο Περικλής Γιαννόπουλος, χωρίς ωστόσο τις αρχαιολατρικές εξάρσεις του τελευταίου, ο οποίος τοποθετούσε στην Ελλάδα την απαρχή της πολιτισμένης ανθρωπότητας αλλά και την ύπαρξη ενός πόλου ανώτερου πολιτισμού στον οποίο οι λοιποί λαοί της Ευρώπης όφειλαν τις απαρχές του πολιτισμού τους. Παρά την επιρροή του Μπαρές και την εγγύτητά του με το πνεύμα του Γιαννόπουλου, δεν θεωρώ ότι ο Δραγούμης πίστευε πραγματικά σε μια *φυλετική* ανωτερότητα του Ελλήνων. Εξάλλου η «μεγάλη ιδέα» του για τους Έλληνες συχνά εκφράζεται με αρνητικά σχόλια για την κατάσταση τους, ενώ σκοπός του είναι να αποκαταστήσει το έθνος του στα μάτια της Ευρώπης αλλά και να το προστατεύσει από την ηγεμονία της Δύσης. Θεωρεί ότι, περισσότερο και από τον αρχαϊσμό, έβλαψε την Ελλάδα η ξενολατρία: «Δύο πράγματα θελήσαμε πολύ να μιμηθούμε για να γίνωμε άνθρωποι: α) τους αρχαίους β) τους ξένους, τους Φράγκους, τους Ευρωπαίους. [...] Μας έβλαψαν φοβερά οι ξένοι. Μας ζάλισε πολύ ο ευρωπαϊκός πολιτισμός».³⁹ Η αντίληψή του για το έθνος είναι αιτιοκρατική. Θεωρεί ότι τα έθνη παράγουν πολιτισμό και επομένως πρέπει να στηριχθούν. Και, παρά τις συχνές κριτικές που απευθύνει στους Έλληνες, αγαπά το έθνος του ως αντίπαλο δέος απέναντι στην ισοπέδωση που εκπροσωπεί στα μάτια του ο σύγχρονός του «κοσμοπολιτισμός». «Τόσο αγαπώ την ελληνική ύπαρξη», γράφει, «που αν ήταν να γίνωμε όλοι οι άνθρωποι κοσμοπολίτες ή Εβραίοι, θα έλεγα να μην ονομαζώμαστε Έλληνες. Δε χρειάζεται η λέξη Έλληνες, όταν όλοι οι άνθρωποι της γης γίνουν κοσμοπολίτες μιας απέραντης δημοκρατίας». Ωστόσο, άλλοτε μοιάζει να ωθείται σε αυτή την ελληνολατρία από την αγάπη στον εαυτό του και στο ξεχωριστό άτομο, αφού θεωρεί ότι τα έθνη, με τον πολιτισμό τους, είναι «μαγερεία» ανθρώπων. Όσον αφορά, πάντως τις σχέσεις με τους άλλους λαούς της περιοχής, προβάλλοντας τις εθνικές κατηγορίες της επο-

38. Gerasimos Augustinos, ό.π., 141.

39. Ί. Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Γ', 24.

χής του σε παλαιότερες εποχές μιλά συχνά στα γραπτά του για την ανωτερότητα της «ελληνικής φυλής»:

Είναι ανώτερη από πολλές άλλες η ελληνική φυλή, αφού καταφέρνει τόσους αιώνες τώρα να κυριαρχή επάνω στις άλλες τριγυρινές φυλές. Όταν 14 Έλληνες δεσποτάδες κυβερνούν χιλιάδες Σύρους και οι Σύροι αυτοί παραπονούνται πως είναι *είλωτες* των δεσποτάδων, τι άλλο θέλετε για να αποδειχτή πως οι Έλληνες αξίζουν κάτι ως κυβερνήτες.⁴⁰

Παρόμοια με του Μπαρές υπήρξε και η επαναστατική και αντικορμφοριστική διάθεση του Δραγούμη. Όπως ο Γάλλος στοχαστής και πολιτικός επικρίνει τους Γάλλους αστούς για έλλειψη πατριωτισμού και συνθηκολόγηση με τον κοσμοπολιτισμό και τις συμφορές που προκαλεί στο έθνος, έτσι και ο Δραγούμης αναδεικνύει τα ελαττώματα των Ελλήνων. Τα κείμενά του στα οποία αναφέρεται στα αρνητικά χαρακτηριστικά του Ρωμιού αποτελούν καίριες ανθρωπολογικές μαρτυρίες.

Η αντίληψη του Δραγούμη για το έθνος είναι *λαϊκή* (*vernacular*). Θεωρεί ότι ο λαϊκός πολιτισμός, η γλώσσα του λαού είναι αυτή που μπορεί να δημιουργήσει συνθήκες για την ανάπτυξη του έθνους. Ο αντιδυτικισμός του και η αριστοκρατική ματιά του συνδυάζονται με αυτή τη λαϊκή αντίληψη για το έθνος. Θεωρεί ότι αυτή η λαϊκή αντίληψη καθιστά αυτόφωτο τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο ίδιος την πραγματικότητα, χωρίς επιρροή από τις δυτικές προσεγγίσεις του ελληνικού έθνους, σε αντίθεση προς άλλους ομοϊδεάτες όπως τον ποιητή Άγγελο Σικελιανό αλλά και τον ίδιο τον Περικλή Παννόπουλο, για τους οποίους σημείωνε το 1916 ότι, παρά την επιφανειακή συγγένεια των ιδεών τους, εκείνοι όχι μόνο είχαν δεχθεί επιρροές από τη Δύση, αλλά έβλεπαν το ελληνικό έθνος μέσα από το πρίσμα του δυτικού φιλελληνισμού: «Ο Σικελιανός, σαν τον Π. Παννόπουλο, είναι επηρεασμένοι στην έμπνευσή τους από τον φιλελληνισμό των ξένων, που και μας έδωσε κάποια αίγλη προγονική και δυνάμωσε μέσα μας τον φιλοκλασικισμό των δασκάλων».

Αναλύοντας τον εθνικισμό του Δραγούμη και τη στάση του απέναντι στη Δύση, και στην υπεροχή της έναντι της Ελλάδας, ο Γεράσιμος Αυγουστίνος σημειώνει ότι ο Δραγούμης δεν δεχόταν τις βάσεις της ισχύος των δυνάμεων της Ευρώπης, γι' αυτό και απέρριπτε την εξιδανίκευση της κλασικής αρχαιότητας και αναζήτησε μια εγχώρια ζωντανή παράδοση η οποία πίστευε ότι θα ήταν σε θέση να σταθεί στο ύψος του δυναμισμού που απέπνεε η Ευρώπη:

Διάλεξε τον Δημοτικισμό και τον ταύτισε με το έθνος ως την εκδήλωση της συλλογικής του ενέργειας. Κάνοντας αυτήν την επιλογή, ωστόσο, αποζητούσε να αντιμετωπίσει έναν κόσμο που βασιζόταν στον υλισμό, στην εκκοσμίκευση και στην παραμέληση της παράδοσης, με τον δικό του κόσμο που θα ήταν θεμελιωμένες στις απολύτως αντίθετες αρχές. Επρόκειτο για έναν άνισο αγώνα.⁴¹

40. Ί. Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, ΣΤ', 5.

41. Gerasimos Augustinos, *ό.π.*, 141.

Διλήμματα και αμφιβολίες

Ατομο-έθνος: «Το “έθνος” για μένα θα πει επίδραση δική μου επάνω στο έθνος»

Ο στοχασμός του Δραγούμη κατατρύχεται από διλήμματα και αντινομίες (ακόμη μια εκλεκτική συγγένεια με τον Γάλλο μέντορά του). Το κύριο δίλημμα που τον βασανίζει είναι η σχέση ανάμεσα στον εαυτό του και στο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει, δηλαδή στο έθνος του. Το σημείο εκκίνησης –που καθορίστηκε αποφασιστικά από τον χαρακτήρα και την κοινωνική του θέση καθώς και από τις επιδράσεις του Νίτσε και του Μπαρές– είναι μια αριστοκρατική προσέγγιση που βασίζεται στον ρόλο του εξαιρετικού ατόμου. Παρά τον έντονο ενθουσιασμό του για την εθνική ιδεολογία, τον βλέπουμε συχνά να αποστασιοποιείται και να διστάζει να ταυτιστεί απόλυτα με το έθνος. Πιστεύει στο άτομο, στην ξεχωριστή μοίρα και στον προορισμό του.

Για τον Δραγούμη οι έννοιες του ατόμου και του έθνους αλληλοτροφοδοτούνται. Ακόμη και στα πιο μαχητικά εθνικιστικά του κείμενα το Εγώ δεν σβήνει μπροστά στο σύνολο. Το αντίθετο. Το 1903 γράφει: «Ο καθένας πρέπει να φαντάζεται πως αυτός πρέπει να σώσει το έθνος του». Την ίδια χρονιά, μέσα στον ενθουσιασμό των εθνικών αγώνων στην οθωμανική Μακεδονία, σημειώνει: «Πόσες φορές αισθάνομαι εδώ πως είμαι ένα κύτταρο του μεγάλου τόπου που λέγεται Ελληνισμός. Είμαι και εγώ μια στιγμή του Ελληνισμού, και με φαίνεται παράδοξο να μη μοιάζω εντελώς τους άλλους που βασιλεύουν στον Ελληνισμό, μητροπολίτες, προξένους, δασκάλους, παπάδες...». Και αλλού: «Μ’ αρέσει να νιώθω καμιά φορά πως και εγώ είμαι ένας από τους πολλούς και περαστικούς άρχοντες του Ελληνισμού...». Στο ίδιο κείμενο υπό τον τίτλο «Έθνος και εγώ» εξομολογείται:

το «έθνος» για μένα θα πει επίδραση δική μου επάνω στο έθνος. [...] Υπάρχει άλλο βάραθρο που να είναι πιο ζωντανό από το «βάραθρο-έθνος»; Και μ’ αρέσει να ρίχνωμαι σε βάραθρα μέσα, φτάνει να κρατώ την ερημιά μου, την μοναξιά μου. Είμαι ένας στον κόσμο. Και τίποτε άλλο δεν είναι αληθινότερο από τον εαυτό μου.⁴²

Τα κίνητρά του είναι ρομαντικά. Το έθνος εμφανίζεται ως ένα στενά προσωπικό, σχεδόν ιδιωτικό, ιδανικό. Συχνά στα κείμενά του αναδεικνύει τον εαυτό του ως τον στόχο της αναζήτησής του· φθάνει στο σημείο να θεωρεί ότι το έθνος του θα επιβιώσει επειδή το θέλει ο ίδιος. Προσπαθεί να εξασφαλίσει τη δική του θέση μέσα στο έθνος, εκφράζοντας την επιδίωξη αυτή με τον ναρκισσιστικό εγωκεντρισμό που τον χαρακτήριζε: «Θέλω να είμαι ωραίο δείγμα Έλληνας. Νά, σκοπός μιας ζωής!». Αυτό βασίζεται στην προτίμησή του στον τελειωτικό καρπό ενός πολιτισμού, που είναι το εξαιρετικό άτομο.

Στο έργο του *Σαμοθράκη*, διαλεγόμενος με έναν καλόγερο σε μοναστήρι του θρακικού νησιού, εξηγεί πως βρίσκεται στο νησί διότι:

42. Τα παραθέματα από το Ί. Δραγούμη, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, 17, 20, 21, 69, 94.

–το έθνος μου είναι κακομοιριασμένο, πάει να χαθή και τη δυστυχία του την αγαπώ [...] δίνω τον εαυτό μου στη φυλή μου, γιατί δεν έχω τίποτε άλλο να δώσω, ας πούμε χρήματα για το στόλο. [...] Δε γυρεύω καμιάν ανταμοιβή. Κάποτε γυρίζοντας σε χωριά ελληνικά, χαμένα στις ερημιές και αφημένα [...] χαίρουν που είμαι χαμένος στις ερημιές τον καιρό που άλλοι σαν εμένα γυρεύουν να παντρευτούν, ναυρούν κοινωνικές θέσεις, να γλεντήσουν...⁴³

Παρά τις επιλογές του, κρατά ωστόσο πάντα αποστάσεις. Το Εγώ του επιθυμεί να κρατά την ιδιαιτερότητά του:

Εγώ δεν είμαι πατριώτης, αλλά θέλω να κάμω τους άλλους Έλληνες πατριώτες, γι' αυτό προσπαθώ να κεντώ το εθνικό τους αίσθημα και το κολακεύω και το ξυπνώ. – Γιατί όμως θέλω να τους κάμω έτσι; Είναι μια τρέλα δική μου.

Συχνά στα γραπτά του, ιδιωτικά και δημόσια, επικρίνει τον λαό θεωρώντας τον ανάξιο για το εθνικό ιδανικό και πιστεύει ότι μόνο εξαιρετικά άτομα, οι ηγέτες του έθνους, μπορούν να τον κινητοποιήσουν. Γι' αυτό εξάλλου, όπως ο Μωρίς Μπαρές, επικρίνει τον κοινοβουλευτισμό και τους φιλελεύθερους δημοκρατικούς θεσμούς. Η σωτηρία του έθνους θα πρέπει κατά κάποιον τρόπο να επιβληθεί στον λαό από τον ξεχωριστό ηγέτη:

Πρέπει δυο πράγματα να γίνουν για να ξαναδυναμώση το γένος· α') να ευρεθί ένα ιδανικό, β') να επιβληθεί στο έθνος όλο το ιδανικόν αυτό. – Ένας θαυρή το ιδανικό, αλλά ο ένας αυτός δεν φθάνει, αν δεν έχη αρκετή δύναμη για να επιβάλη σ' όλον τον Ελληνισμό το ιδανικό του.⁴⁴

Εθνισμός - κοσμοπολιτισμός

Το δεύτερο μεγάλο δίλημμα που βασανίζει τον Δραγούμη είναι η σύγκρουση μεταξύ εθνισμού και κοσμοπολιτισμού. Η επιρροή του Μπαρές ήταν αποφασιστική πάνω σ' αυτό το σημείο. Η αντιπαλότητα προς τον «κοσμοπολιτισμό» χαρακτηρίζει τους ευρωπαϊκούς εθνικισμούς του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Ο όρος «κοσμοπολιτισμός» χρησιμοποιείτο τότε για να δηλώσει ιδέες και ιδεολογίες που δεν τοποθετούσαν το έθνος στο επίκεντρο της ανθρώπινης οργανωμένης ζωής και διεκήρυτταν είτε τη συνεννόηση μεταξύ των εθνών είτε στάσεις ζωής που εξέφραζαν αδιαφορία προς τα εθνικά ιδανικά.

Για τον Δραγούμη ο κοσμοπολιτισμός αποτελεί τον βασικό ιδεολογικό αντίπαλο του εθνικισμού. Τον κοσμοπολιτισμό τον βλέπει ως απειλή για τη συνοχή του έθνους και την προσήλωση των μελών του στο εθνικό ιδανικό αλλά και ως μια προσέγγιση στο παρόν και στο μέλλον της Ευρώπης που απάδει προς το δικό του ιδανικό της καλλιέργειας των εθνικών πολιτισμών.

Στα γραπτά του προβάλλει την επιλογή του εθνισμού ως φυσική για τον ίδιο. Ο εθνισμός του είναι η επιλογή που του έχει επιβληθεί από την ανατροφή του ως

43. Ι. Δραγούμης, *Σαμοθράκη*, ²1926, 98-100.

44. Ι. Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Γ', 26, 28.

Έλληνα στην Ελλάδα. Στη *Σαμοθράκη* ένας συνομιλητής δηλώνει στον πρωταγωνιστή (που είναι το alter ego του συγγραφέα): «Μα πιο σωστός από τις πατρίδες είναι ο κοσμοπολιτισμός». Και εκείνος απαντά:

Δεν το ξέρω. Εγώ ένα μονάχα ξέρω, πως εγώ δεν μπορώ να γίνω κοσμοπολίτης. Γιατί ο κοσμοπολιτισμός που, περνώντας από τη λογική μου, φαίνεται σα σωστός, δεν μπόρεσε ακόμα να χωθή στα κόκκαλά μου. [...] Ο κοσμοπολιτισμός για μένα είναι μια παράσταση ξένη. Μόνο με το λογικό μου μπορώ να τη νοιώσω και γι' αυτό ούτε μια τρίχα του κεφαλιού μου δεν καταφέρνει ν' αλλάξει. Αίσθημα δικό μου δεν είναι. [...] Αν τα δικά μου τα νιάτα δεν ήταν ελληνικά, ίσως δε θα ήμουν Έλληνας και γω. Η πατρίδα το περισσότερο είναι η θύμηση από τα νιάτα.⁴⁵

Ο κοσμοπολιτισμός συνδέεται με όλες τις ιδέες της εποχής που υπερβαίνουν το έθνος (για παράδειγμα τον σοσιαλισμό, τον φεμινισμό, τον ανθρωπισμό κ.λπ.). Αφού το έθνος συνδέεται με τον πολιτισμό, συνδέει τις ιδέες αυτές με την παρακμή. «Ο κοσμοπολιτισμός είναι το αποσπóρι του πολιτισμού», σημειώνει, τονίζοντας ότι ο πολιτισμός αναπτύσσεται μόνο μέσα στο έθνος. Οι κοσμοπολίτες «είναι δημοκρατικοί, αντιπαθητικοί».⁴⁶ Η σύγκριση ανάμεσα στους πατριώτες και στους κοσμοπολίτες είναι συντριπτική για τους δεύτερους: «Πατριώτες λέγουν εκείνους, από τους ανακατωνόμενους στα πολιτικά, που είναι και λίγο ποιητές. Οι πατριώτες είναι άνθρωποι πιο δυνατοί (δηλαδή λιγώτερο κουρασμένοι) από τους κοσμοπολίτες. Κοσμοπολίτες γίνονται εκείνοι που κουράστηκαν να παλαίβουν με τους ανθρώπους κ' ευρίσκουν πιο βολικό να ζουν όσο μπορούν πιο ασυλλόγιστα».⁴⁷

Ένα από τα στοιχεία της απέχθειας του Δραγούμη απέναντι στον κοσμοπολιτισμό είναι και ο αντισημιτισμός του, στοιχείο που επίσης οφείλει στην επίδραση του Μπαρές. Θεωρεί ότι οι Εβραίοι «έχουν υποχείρια σχεδόν την Ευρώπη με το χρήμα». Από την άλλη (μεταφορά και αυτή ενός δυτικο-ευρωπαϊκού αντισημιτικού προτύπου), συνδέει τους Εβραίους με τον κοσμοπολιτισμό, τον σοσιαλισμό, αλλά και την αλληλοβοήθεια. «Οι κουρασμένοι», σημειώνει στο *Όσοι Ζωντανοί*, «κάνουν κοινωνίες εβραϊκές με μόνο σκοπό τη γενική αλληλοβοήθεια, οι κουρασμένοι που δεν έχουν πια ορμές, παρά μόνο γούστα, οι κουρασμένοι που μόνο τη ζωούλα τους κοιτάζουν, που αλτρουίζουν μόνο για να υπηρετήσουν καλλίτερα το μικροσυμφέρο τους, οι κουρασμένοι, που βασιστούν από τα χέρια σε μιαν αλληλεγγύη, γιατί φοβούνται να περπατήσουν μοναχοί τους... Του Αλέξη η ψυχή, συναρπασμένη από σιχαμάρα για το μικράνθρωπο, φώναζε ολημερίς: – Κάτω οι μασόνιοι, οι Εβραίοι, οι σοσιαλιστές!»

Ωστόσο αυτός ο αντισημιτισμός μοιάζει εισαγόμενος, φαίνεται σαν να είναι απαραίτητο συμπλήρωμα της κριτικής του τού κοσμοπολιτισμού. Στα δημοσιευμένα κείμενά του οι αναφορές στους Εβραίους είναι ελάχιστες, και εντοπίζο-

45. Ί. Δραγούμης, *Σαμοθράκη*, 118-119.

46. Ί. Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Ε', 2.

47. *ΑΙΔ, ΦΗ*, Ε', 7 (εγγραφή από την Αθήνα, Σεπτέμβριος 1913).

νται στην υποτιθέμενη σχέση τους με τον κατακριτέο κοσμοπολιτισμό. Εξάλλου, στην περίπτωση των εθνικών αγώνων για επιρροή στη Μακεδονία και στη Θράκη ο Δραγούμης έβλεπε ως βασικό αντίπαλο του ελληνικού έθνους το βουλγαρικό έθνος-κράτος που αγωνιζόταν για εδαφική επέκταση και επιρροή πάνω σε αμφισβητούμενους πληθυσμούς. Επομένως οποιαδήποτε ενδεχόμενη καχυποψία απέναντι στους Εβραίους περνά σε δεύτερο πλάνο. Ο σύγχρονός του ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι *αντιπαθητικός γιατί είναι κοσμοπολιτικός*. Σημειώνει στο ημερολόγιό του από τη Βιέννη (Φεβρουάριος 1914):

Σ' όλες τις πρωτεύουσες τις μεγάλες της Ευρώπης, στα πρώτα ξενοδοχεία, τα πιο μοντέρνα, γίνεται από τις 5 ώς τις 7 τ' απόγεμα το λεγόμενο *five o'clock tea* με μουσική όπου ο κομψός κόσμος όλος πηγαίνει και κάθεται γύρω σε στρογγυλά ή τετράγωνα τραπέζια και πίνει τσάι. Οι γυναίκες φορούν όλες τις πουλίσιες και ακριδίσιες μόδες της εποχής. Νά η σύγχρονη ατμόσφαιρα η πλούσια, η κομψή και η *demi-mondaine*. Χάσκουν και χαζεύουν και κυττάζουν ο ένας τον άλλο οι άνθρωποι αυτοί, άντρες και γυναίκες, ενώ παίζει μια μουσική Τσιγγάνων ή ψευδοτσιγγάνων που κανείς, πιστεύω, δεν την προσέχει, μα που ακομπανιάρει καλά την ατμόσφαιρα αυτή. [...] Εκεί νοιώθεις πως είσαι σύγχρονος Ευρωπαίος και ξεκουράζεσαι από τη δική σου την ιδιαίτερη *culture*, την *culture* του τόπου σου, αν τη νοιώθεις ακόμα μέσα σου. [...] Και λέω «αν το αποτέλεσμα του σμιξίματος όλων των ειδικών πολιτισμών της Ευρώπης είναι τούτο, τότε, μα την αλήθεια, δεν αξίζει και πάρα πολύ».⁴⁸

Θα έλεγα ωστόσο ότι πέρα από αυτή την καταγγελία της «ευρωπαϊκής» αστικής κουλτούρας της εποχής του ως κενής νοήματος, η αντιπάθεια του Δραγούμη προς τον κοσμοπολιτισμό μοιάζει περισσότερο διανοητική παρά οργανική. Δεν φαίνεται να παίζει κεντρικό ρόλο στη σύλληψή του του εθνικού ιδανικού. Εξάλλου συχνά ο Έλληνας (και ιδίως ο Έλληνας της διασποράς, έμπορος, ναυτικός ή επιχειρηματίας, που έχει κεντρική θέση στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται το ελληνικό έθνος ο Δραγούμης) είναι κατά κάποιον τρόπο κοσμοπολίτης. Στους εθνικούς αγώνες για τη Μακεδονία, το επίκεντρο της ελληνικής επιρροής, στις περιοχές όπου αυτή υφίστατο, ήταν στις πόλεις, που ο χαρακτήρας τους είναι εν μέρει «κοσμοπολιτικός».

Από αυτή την άποψη ο Δραγούμης τοποθετείται στους αντίποδες άλλων βαλκανικών *λαϊκών* (*vernacular*) εθνικισμών, και ιδίως του βουλγαρικού, που αναπτύσσονται πάνω στο θέμα της κριτικής του «πολιτισμού» (που τον θεωρούν εισαγόμενο και αντίθετο στο γνήσιο λαϊκό εθνικό πνεύμα, του οποίου φορείς είναι οι κάτοικοι της επαρχίας). Σε αυτό το πνεύμα οι πόλεις (με τον «μεικτό» πληθυσμό τους και τα ανακατεμένα ήθη) αποτελούν απειλή για την εθνική ολοκλήρωση και θα πρέπει να αφομοιωθούν. Η βουλγαρική γραμματεία της περιόδου της Παλιγγενεσίας (δηλαδή ιδίως πριν από τη δημιουργία του βουλγαρικού κράτους) βρίθει από κείμενα που προβάλλουν το χωριό και επικρίνουν τα ήθη της πόλης (της Κωνσταντινούπολης, της Φιλιππούπολης-Πλόβνιφ αλλά

48. ΑΙΔ, ΦΗ, Ε' (1913-1917), 45.

και άλλων κοσμοπολίτικων πόλεων όπως το Ρούσε).⁴⁹ Επίσης ο Δραγούμης δεν είναι συντηρητικός στις κοινωνικές και στις ηθικές του αντιλήψεις όπως εκπρόσωποι άλλων «λαϊκών» εθνικιστικών ιδεολογιών. Αν επικρίνει την αστική ηθική της εποχής του είναι γιατί τη βρίσκει υποκριτική. Εκεί ίσως που θα συμφωνούσε εν μέρει με ορισμένους από τους Βούλγαρους ιδεολόγους της εθνικής ιδέας από την εποχή της Παλιγγενεσίας είναι στον αντιδυτικισμό τους.

IV. Η εθνική και πολιτική δράση του Δραγούμη

Εθνική δράση στη Μακεδονία – Δαιμονοποίηση των Βουλγάρων –

Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα

Όταν ο Ίων τοποθετήθηκε στη Μακεδονία το 1903, ο ένοπλος αγώνας των σλαβοφώνων της Μακεδονίας που, με τη στήριξη και την καθοδήγηση της Βουλγαρίας, μάχονταν –συχνά χωρίς σαφή διάκριση– είτε για την ένταξη της περιοχής στη Βουλγαρία είτε για την ανεξαρτητοποίηση της Μακεδονίας βρισκόταν ήδη σε προχωρημένο στάδιο.

Ωστόσο ήταν μια περίοδος έντονων ζυμώσεων αλλά και σύγχυσης όσον αφορά τις αντιλήψεις και τις επιδιώξεις των διαφόρων ομάδων και προσώπων που είχαν αναμειχθεί στον ένοπλο αγώνα στη Μακεδονία και στη Θράκη.

Η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ) είχε συσταθεί ήδη πριν από μια δεκαετία (1893) και είχε μάλιστα πλέον διαμελισθεί σε δύο ομάδες κυρίως, στους «*τσαντραλιστές*» και στους «*βιρχοβιστές*», όπως τους αποκαλεί ο ίδιος ο Δραγούμης σε σημειώμά του της εποχής (αναφερόμενος, με τις βουλγαρικές τους ονομασίες, στις δύο ανταγωνιστικές επιτροπές –«κομιτάτα»– της οργάνωσης, την κεντρική και την ανώτατη). Η βουλγαρική δράση προκάλεσε τη σερβική και ιδίως την ελληνική αντίδραση. Ήδη από το 1894 είχε ιδρυθεί στην Αθήνα η Εθνική Εταιρεία που παρείχε ενισχύσεις σε ελληνικά σχολεία στη Μακεδονία. Η ΕΜΕΟ, με ή χωρίς επίσημη βουλγαρική συνδρομή, δρούσε μέσω ένοπλων ενεργειών κατά του τουρκικού στρατού αλλά προέβαινε και σε τρομοκρατικές ενέργειες ιδίως κατά οθωμανικών στόχων και αμάχων, όχι πάντα με σαφείς στόχους, αλλά γενικά προκειμένου αφενός να προετοιμαστεί ο χριστιανικός πληθυσμός για μια μελλοντική εξέγερση αλλά και να πεισθεί η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για τα δίκαια των χριστιανών Μακεδόνων. Ήταν μια περίοδος αναρχίας και συγκρούσεων ανάμεσα στις αντιτιθέμενες προπαγάνδες και ανάμεσα σε άτομα και ομάδες. Συχνά τα διάφορα ένοπλα σώματα συγκρούονταν με τον τακτικό τουρκικό στρατό αλλά και μεταξύ τους, ενώ ασκείτο και τυφλή βία έναντι του άμαχου πληθυσμού από τα διάφορα ένοπλα σώματα όλων των εθνικών και πολιτικών αποχρώσεων που ασκούσαν πιέσεις στον αγροτικό ιδίως πληθυσμό

49. Α. Kiossev, “Пловдив, близкото и далечното. Към отношението между културна урбанистика и имажинерна география” [Το Πλόβντιφ, κοντινό και μακρινό. Για τη σχέση μεταξύ πολιτισμικής μελέτης της πόλης και φαντασιακής γεωγραφίας], *Подвижните Балкани. Изследвания на проекта Nexus (2000-2003)*, Σόφια 2009, 278-310.

προκειμένου να προσεταιριστεί μία από τις αντιτιθέμενες εθνικές προπαγάνδες ή απλώς να παράσχει βοήθεια στους ενόπλους.

Οι Έλληνες είχαν με το μέρος τους τους μηχανισμούς της Εκκλησίας, εκεί που είχε διατηρηθεί ο έλεγχος του Πατριαρχείου, καθώς και ένα δίκτυο ελληνικών σχολείων και την αίγλη της ελληνικής παιδείας, αλλά αποτελούσαν σαφώς τη μειοψηφία ανάμεσα σε έναν πληθυσμό ο οποίος ωστόσο διατηρούσε κάποια χαρακτηριστικά της προεθνικής κοινότητας των Ρωμιών που η «υψηλή παιδεία» τους παρέμενε, σε κάποιο μέτρο, η ελληνική. Η πλειονότητα πάντως των αγροτικών πληθυσμών της Μακεδονίας ήταν σλαβόφωνη ή βλαχόφωνη, όπως αναγνωρίζει ο ίδιος ο Δραγούμης. Παρά τη σύγχυση που επικρατούσε για τους στόχους των εθνικών διεκδικήσεων και το κλίμα αναρχίας στη Μακεδονία, η ατμόσφαιρα στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα ήταν έντονα επαναστατική.

Τον Αύγουστο του 1903 πραγματοποιήθηκε, με επίκεντρο το Κρούσεβο της Μακεδονίας, η εξέγερση του Ίλιντεν, η οποία σύντομα καταπνίγηκε από τα οθωμανικά στρατεύματα. Ο Ίων Δραγούμης υπηρετούσε στο Μοναστήρι, λίγα χιλιόμετρα από το Κρούσεβο, ήδη από την αρχή της χρονιάς. Τον Φεβρουάριο του 1903 έγραφε στο σημειωματάριό του: «Λοιπόν οι περισσότεροι Μακεδόνες θα σηκωθούν. [...] Τι τους μέλλει ο Ελληνισμός, αυτοί οι κακόμοιροι ούτε Β[ουλγαρία] θέλουν, ούτε Ελ[λάδα], μόνο την ελευθερία τους ζητούν, αυτή τους μαγνήτισε και τους φανάτισε». Τον ίδιο μήνα, γράφοντας στον γυναικάδελφό του Παύλο Μελά, αξιωματικό του ελληνικού στρατού και μετέπειτα εμβληματική προσωπικότητα του ελληνικού ένοπλου αγώνα στη Μακεδονία, τον ενημερώνει ότι «οι συμμορίες και τα κομιτάτα είναι χωρισμένα και δεν έχουν σκοπό να υπακούσουν στους Ρώσους και στις Δυνάμεις που συμβουλεύουν ησυχία. Εργάζονται μάλιστα ενεργητικότερα από πριν και λένε ότι δεν ζητούν να κάμουν την Μακεδονία Βουλγαρικήν αλλά να την κάμουν αυτόνομον Κράτος». Ήδη από τότε γράφει στον Μελά ότι θα πρέπει να συσταθεί εταιρεία που να συντονίζει την ελληνική δράση στη Μακεδονία, στέλνοντας όπλα και άντρες αλλά και να διεξάγει «δημοσιογραφικό πόλεμο στην Ευρώπη για τα ελληνικά συμφέροντα». Για τον ίδιο σκοπό γράφει και ο ίδιος στον Μπαρές.

Ο Δραγούμης θεωρεί ότι οι Έλληνες στη Μακεδονία πρέπει να αντισταθούν κατά της βουλγαρικής προπαγάνδας –την οποία θεωρεί επιτυχημένη– επικεντρώνοντας τη δράση τους στους πατριαρχικούς ορθοδόξους (θυμίζω ότι οι οπαδοί της Εξαρχίας, που είχε συσταθεί από το 1870 και είχε βαθμιαία συμπεριλάβει μητροπόλεις της Βόρειας και της Βορειοδυτικής Μακεδονίας, χαρακτηρίζονταν από τους Έλληνες «σχισματικοί» λόγω του σχίσματος που είχε ανακηρύξει το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το 1872, το οποίο ήρθε μόλις το 1946). Σημειώνει σχετικά: «Ελληνική επιρροή υπάρχει εκεί που είναι ορθόδοξοι. Οι ορθόδοξοι είναι: 1) οι Έλληνες της Μακεδονίας, της νότιας Μακεδονίας, 2) οι Ελληνόβλαχοι, 3) οι σλαβόφωνοι, 4) οι Αλβανοί χριστιανοί της Ηπείρου».⁵⁰

50. Τμήμα των ημερολογίων του Δραγούμη από την περίοδο αυτήν, καθώς και σημειώματα και επιστολές του, έχουν δημοσιευθεί στην έκδοση Δραγούμη, *Ι. Τα Τετράδια του Ίλιντεν*, επιμ.

Η στάση του απέναντι στην πιθανότητα εξέγερσης λίγο πριν από το Ίλιντεν είναι γενικά θετική. Θεωρεί ότι αν είναι να γίνει εξέγερση, η ελληνική πλευρά θα πρέπει να συμμετάσχει μέσω μιας «ταχυδακτυλουργικής αναδοχής της επανάστασεως» ώστε να στρέψει το κίνημα υπέρ των δικών της συμφερόντων. Αν η Ελλάδα δεν υποστηρίξει τις επαναστατικές ενέργειες ή μένει ουδέτερη, τότε θα χάσει τα σλαβόφωνα χωριά τα οποία θα στραφούν στη Βουλγαρία. Τους επόμενους μήνες, λίγο πριν από το Ίλιντεν, κάνει ενέργειες για τη δημιουργία μιας εταιρείας στην Αθήνα που θα συντονίζει την εθνική δράση στη Μακεδονία. «Χρειαζόμαστε αγαθουργούς κακούργους», σημειώνει, δηλαδή πιστούς Έλληνες πατριώτες έτοιμους για όλα. Οι σχετικές ενέργειες γίνονται με την εμπλοκή του γυναικαδέλφου του αξιωματικού Παύλου Μελά (1870-1904), ο οποίος του έγραφε τον Μάρτιο του 1903: «Η κυρία Ρ[ιανκούρ] έχει εις την διάθεσίν σου 3 χιλιάδες χρυσά φράγκα, εκτός των μηνιαίων. Γράψε πόσα θέλεις να στείλωμεν. Την προσεχή Τρίτην αναχωρεί εις Θεσσαλίαν ο Παναγ. Πολίτης προς συνεννόησιν μετά των εκεί Μακεδόνων οπλαρχηγών και ιδρυσιν αποθήκης πολεμοφοδίων εις τα σύνορα. Προς το παρόν από την Κυβέρνησιν ουδεμία ελπίς και επομένως θα εργασθώμεν μόνοι».

Μετά τη φιλοβουλγαρική τροπή της επανάστασης του Ίλιντεν ο Ίων επιμένει (Αύγουστος 1903) ότι «πρέπει αφεύκτως να έλθουν ιδικοί μας και να γίνη εμφύλιος σπαραγμός μεταξύ χριστιανών εις τα επαναστατημένα διαμερίσματα διά να φανή ότι έχομεν οι Έλληνες ζωή και εντός της ζώνης του Αγίου Στεφάνου».⁵¹ Ο επιθετικός, νεανικός ενθουσιασμός του συλλαμβάνει διάφορες ενέργειες – κάποιες από αυτές αντιφατικές – για την προώθηση των ελληνικών συμφερόντων στη Μακεδονία, μεταξύ των οποίων αναφέρει σε επιστολή προς τον πατέρα του την εκπαίδευση των παιδιών προκρίτων, ιερέων κ.λπ., την κατάταξη βουλγαρόφωνων Μακεδόνων στον ελληνικό στρατό, αλλά και τη «βουλγαροκτονία», ακόμη και την ανατίναξη των σλαβικών μοναστηρίων του Αγίου Όρους.⁵²

Εκτός από την αποστολή των *αγαθών κακούργων*, ο νεαρός Δραγούμης σημειώνει ως άξονες της ελληνικής πολιτικής επιρροής στη Μακεδονία τη γενίκευση της διδασκαλίας της γυμναστικής στα ελληνικά σχολεία, ζήτημα πάνω στο οποίο επιμένει ιδιαίτερα,⁵³ καθώς και την οικονομική διείσδυση (μέσω του εμπορίου ελληνικών προϊόντων αλλά και τη δημιουργία βιομηχανιών ελληνικών), προ-

Γ. Πετσίβας, Αθήνα 2000 [στο εξής = ΙΔ, *Τετράδια Ίλιντεν*]· τα παραπάνω παραθέματα βρίσκονται στις σελίδες 5, 13, 19.

51. ΙΔ, *Τετράδια Ίλιντεν*, 209. Βλ. επίσης: «Πρέπει πάση θυσία να σβήση η γραμμή Αγίου Στεφάνου και να κάνουμε ώστε να είναι αδύνατη η διάκρισις των πληθυσμών που υφίστανται την επιρροή μας από τους πληθυσμούς που υφίστανται, οικειοθελώς ή με την βία, την βουλγαρική επιρροή». Και συμπληρώνει: «Η χώρα βρίσκεται σε τέτοια κατάσταση που η παρέμβασή μας είναι αναγκαία για να ολοκληρωθή η αταξία» (ό.π., 257).

52. Στο ίδιο, 401-403.

53. Στο ίδιο, 353, 375 επιστολές του Δραγούμη από τη Μακεδονία το φθινόπωρο του 1903, προς διάφορους αποδέκτες στην Αθήνα σχετικά με την ανάγκη να αποσταλούν γυμναστικά όργανα και να εισαχθεί η γυμναστική στις τελευταίες τάξεις των γυμνασίων και παρθεναγωγείων της Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Κορυτσάς και Σερρών.

κειμένου να αντιμετωπιστεί ιδίως η επιρροή του εβραϊκού κεφαλαίου. Θεωρεί μάλιστα ότι ορισμένες συντονισμένες οικονομικές δραστηριότητες, όπως η σύσταση γεωργικών τραπεζών και η σύσταση σχολείων για τους εργαζόμενους σε ελληνικές γαιοκτησίες, θα συνέβαλλαν στον εξελληνισμό των βουλγαρόφωνων χωρικών.⁵⁴ Γράφοντας στον γυναικάδελφό του Παύλο Μελά το 1903, ο Ίων Δραγούμης (παρότι κρατικός υπάλληλος) θεωρεί ότι στην Ελλάδα θα πρέπει να γίνει στρατιωτικό πραξικόπημα για να βγάλει τη χώρα από την παρακμή στην οποία βρίσκεται, από τη «σιχαμερή λάσπη του κοινοβουλευτισμού», και «είτε να ριχτούμε επί των Βουλγάρων είτε να καταλάβωμεν την χώραν που μας ανήκει».⁵⁵

Οι ενέργειες για την ένοπλη εμπλοκή ελληνικών σωμάτων στα οθωμανικά εδάφη συνεχίστηκαν, με κατάληξη την υπόσχεση στήριξης από το επίσημο ελληνικό κράτος που οδήγησε στην αποστολή του ίδιου του Παύλου Μελά την επόμενη χρονιά στη Δυτική Μακεδονία για να συντονίσει τις ελληνικές αντάρτικες ενέργειες και ιδίως να αντιμετωπίσει τη δράση των βουλγαρικών και φιλοβουλγαρικών σωμάτων.

Ο Μελάς έμεινε στη Μακεδονία μερικούς μήνες, μέχρι το θάνατό του, τον Οκτώβριο του 1904. Η επίσημη εκδοχή για το θάνατο του Παύλου Μελά είναι ότι προδόθηκε από έναν Βούλγαρο βοεβόδα και αφού περικυκλώθηκε βρήκε το θάνατο από τουρκικό απόσπασμα – αν και υπάρχουν πολλά ερωτηματικά σχετικά.⁵⁶ Ωστόσο η πτώση του έγινε σύμβολο του αγώνα για μια ελληνική Μακεδονία. Το πρώτο βιβλίο του Δραγούμη *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* (1907) είναι εμπνευσμένο από αυτόν τον «θάνατο του παλληκαριού», όπως τον ονομάζει:

Ο Παύλος Μελάς σκοτώθηκε στη Σιάτιστα της Μακεδονίας ένα βράδυ το φθινόπωρο του 1904. Και οι Έλληνες ξύπνησαν. [...] Έτριψαν τα μάτια τους κάπως ξιπασμένοι και είπαν... – Όστε υπάρχει Μακεδονία, αφού πήγε ο Παύλος Μελάς και σκοτώθηκε γι' αυτή.

Το βιβλίο αυτό είναι επικεντρωμένο στη σύγκρουση ανάμεσα στους Βούλγαρους και στους Έλληνες στη Μακεδονία, σύγκρουση για την ψυχή και τη συνείδηση των πληθυσμών της και για την ενσωμάτωση της χώρας στη Βουλγαρία ή στην Ελλάδα αντίστοιχα. Ο ήρωας του βιβλίου θεωρεί ότι η Μακεδονία είναι ελληνική λόγω της ιστορίας της και της κυριαρχίας της ελληνικής γλώσσας στις περισσότερες πόλεις: «Οι Βούλγαροι δεν ορίζουν πολιτείες παρά μόνον στα βόρεια μέρη της Μακεδονίας», σημειώνει. Αξιολογεί ωστόσο θετικά τα αποτελέσματα της βουλγαρικής εθνικιστικής κίνησης να παρακινεί τους Έλληνες να μιμηθούν το παράδειγμα των Βουλγάρων: «Οι Βούλγαροι δουλεύουν, οι Έλληνες κοιμούνται». Ένας συνομιλητής του Βούλγαρος επιμένει ότι τα περισσότερα χωριά της Μακεδονίας είναι «βουλγάρικα, και επειδή έμειναν πιστά στο Πατριαρχείο, κυτ-

54. Στο ίδιο, 325-327.

55. Στο ίδιο, 335.

56. Βλ. π.χ. Α. Karakasidou, «Affections of a Greek hero», στο *Balkan Identities: Nation and Memory*, επιμ. Μ. Todorova, Λονδίνο 2004, 197-232.

τάζουμε να τα πάρουμε πίσω». Η απάντηση του Αλέξη, *alter ego* του συγγραφέα, είναι:

Δεν ξεχωρίζονται χωριά και πολιτείες σ' ένα τόπο· ο τόπος είναι ελληνικός, χωριά και πολιτείες. [...] Και αν ήταν αλήθεια πως τα περισσότερα χωριά μιλούν μια ιδιαίτερη γλώσσα –και επιμένω πως δεν είναι βουλγαρική– η Μακεδονία είναι χώρα ελληνική· τα χωριά μένουν πιστά όχι στο Πατριαρχείο αλλά στο έθνος τους· οι χωριάτες θέλουν να είναι Έλληνες, και τόσο το θέλουν που σεις τους φωνάζετε με καταφρόνια «Γραικομανείς». [...] Και αν υποθέση κανείς πως μπορούσαν αυτή την ώρα να λείψουν από τη Μακεδονία οι προπαγάντες, πάλι ο τόπος αυτός θα έπαιρνε το φυσικό του δρόμο προς την Ελλάδα. Δεν το θέλουν τα χωριά ούτε να είναι ούτε να λέγονται βουλγαρικά.

Κατηγορεί λοιπόν τους Βούλγαρους ότι θέλουν να εκβουλγαρίσουν τη χώρα «επειδή βρίσκονται μερικά χωριά εκεί που μιλούν τη μακεδονική γλώσσα, που τη λέτε σεις βουλγαρική». Εξάλλου θεωρεί ότι «η γλώσσα δεν είναι αρκετή απόδειξη του εθνισμού ενός λαού». Τη γλώσσα αυτή δεν τη μιλούν όλοι αλλά «μόνο μερικοί Μακεδόνες, χωριάτες· έπειτα... τη μιλούν μόνο στο σπίτι και όχι στην αγορά, όπου μιλιούνται τα ελληνικά, και τέλος η γλώσσα αυτή δεν είναι βουλγαρική αλλά ένα ανακάτωμα από σλαβικά και ελληνικά. Οι πολιτείες της Μακεδονίας είναι καθαρά ελληνικές, δηλαδή ο πολιτισμός του τόπου είναι ελληνικός, η ιστορία του τόπου είναι ελληνική...». Η συνομιλήτρια και συνοδοιπόρος του Δραγούμη, Πηνελόπη Δέλτα, διατυπώνει αντίστοιχες αντιλήψεις. Σε ένα από τα μυθιστορήματά της με έντονο εθνικιστικό μήνυμα υποστηρίζει ότι ενώ, πριν από την εμφάνιση της βουλγαρικής προπαγάνδας, στον πληθυσμό της Μακεδονίας κυριαρχούσαν δύο φυλές, η ελληνική και η βουλγαρική, αυτές ήταν αεχώριστες και ο λαός είχε ενιαία συνείδηση, όπως και γλώσσα, τη μακεδονική, την οποία θεωρεί «κράμα» από Ελληνικά, Σλαβικά και Τουρκικά. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Σπύρος Κάρabas, σε όλα τα παραδείγματα από αυτή τη γλώσσα που αναφέρει στο βιβλίο της οι ελληνικές και οι τουρκικές λέξεις απουσιάζουν.⁵⁷

Η θεωρία του Δραγούμη για την ελληνικότητα της Μακεδονίας βασίζεται στην αντίληψη ότι οι προσλαβικοί πληθυσμοί της Μακεδονίας ανέμιξαν με τον καιρό τη γλώσσα τους με τη σλαβική γλώσσα των επήλυδων, χωρίς ωστόσο να αλλάξουν οι ίδιοι. Επίσης επιμένει ότι οι Έλληνες έχουν μεγάλη επιρροή «στους πληθυσμούς που μιλούν μακεδονικά, όπως έχουμε μεγάλη επιρροή και σε κείνους που μιλούν τα κουτσοβλάχικα». «Όχι», επιμένει ο Βούλγαρος συνομιλητής του, «στους χωριάτες που μιλούν τα μακεδονικά δεν έχετε επιρροή. Νοιώθουν πως είναι Βούλγαροι».

Στο *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* ο Δραγούμης αποδίδει επική διαχρονική διάσταση στη σύγκρουση ανάμεσα στους Έλληνες και στους Βούλγαρους. Οι Βούλγαροι αναδεικνύονται σε προαιώνιους εχθρούς των Ελλήνων από τους οποίους τους χωρίζει άβυσσος. Μεταφέροντας στα καθ' ημάς τη θεωρία του Μπαρές σχε-

57. Βλ. εδώ, παρακάτω, σημ. 59.

τικά με τους βαρβάρους, αλλά και αξιοποιώντας παλαιότερες ελληνικές ιδεολογίες σχετικά με τους αμόρφωτους και «χοντροκέφαλους» Βούλγαρους, ο Δραγούμης δαιμονοποιεί τους προερχόμενους από τον Βορρά βάρβαρους και επικίνδυνους αντιπάλους του πολιτισμένου ελληνικού έθνους. «Το ελληνικό έθνος ολόκληρο είναι πολιτισμένο, μου το είπε ένας Βούλγαρος», γράφει. Αλλά, παρότι «λιγότερο πολιτισμένους» από τους Έλληνες, ο Δραγούμης δεν υποτιμά τους Βούλγαρους, όπως γίνονταν κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, όταν οι μορφωμένοι Έλληνες θεωρούσαν τους Βούλγαρους «ακατέργαστον εθνικά όγκον». Το αντίθετο, τους θεωρεί επίφοβους και αξιόμαχους αντίπαλους. «Και οι Βούλγαροι στέκονταν τρισμέγιστοι και θαυμαστοί μπροστά του μέσα στο σκοτάδι, ανίκητοι δαίμονες». Παραπέμποντας στη σύγκρουση μεταξύ του βουλγαρικού κράτους του Σαμουήλ και των Βυζαντινών κατά τον 11ο αιώνα, σημειώνει:

Οι κοιμισμένοι βάρβαροι ξύπνησαν έξαφνα πάλι, ξύπνησαν οι Βούλγαροι... στα περασμένα είχαν οι Έλληνες τους Τούρκους εχθρούς· στα ερχόμενα τα χρόνια θα έχουν τους Βουλγάρους. [...] Και τώρα θα γίνη άγριος και τρομερός ο πόλεμος που άρχισε μέσα στο ξένο κράτος, μακρύ και φοβερό το πάλεμα. [...] Και πρώτος από τους Έλληνες ξανάρχισε τον άγριο πόλεμο με τους Βουλγάρους ένας ανθυπολοχαγός του ελληνικού πυροβολικού, ο Παύλος Μελάς.

Ο Δραγούμης δεν ήταν ο πρώτος που εξέφρασε αυτές τις αντιλήψεις. Ο αντιβουλγαρισμός στην Ελλάδα είχε αρχίσει να καλλιεργείται μετά τη διαμάχη για την Εξαρχία και ιδίως μετά τη σύναψη της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, που είχε δώσει τη γέννηση στο όνειρο μιας μεγάλης Βουλγαρίας. Η Μεγάλη Ιδέα έλαβε τότε έντονο αντισλαβικό περιεχόμενο. Ο εθνικός ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ήταν ένας από τους πρώτους, αλλά όχι ο μόνος, που εξέφρασαν αυτή τη διάσταση ήδη από τη δεκαετία του 1870.⁵⁸ Ωστόσο, ενώ κατά την παλαιότερη περίοδο οι Έλληνες λόγιοι και οι πολιτικοί επέκριναν τις διεκδικήσεις των Βουλγάρων στα Βαλκάνια, διεκδικήσεις για πολιτισμική και πολιτική αυτονομία αλλά και εδαφική επέκταση, επικεντρώνοντας όμως τις κριτικές τους στον ξένο δάκτυλο και –πατερναλιστικά– θεωρώντας ότι οι ίδιοι οι Βούλγαροι ήταν αγαθοί χριστιανοί, για τον Δραγούμη και τη γενιά του τα πράγματα έχουν αλλάξει. Αναγνωρίζεται η συνέχεια ανάμεσα στα μεσαιωνικά βουλγαρικά βασίλεια και στη σύγχρονή τους Βουλγαρία, και στη διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων αποδίδονται τα χαρακτηριστικά φυλετικής και πολιτισμικής σύγκρουσης που συνεχίζεται από αιώνες. Έτσι οι Βούλγαροι αναγορεύονται τότε στον κύριο εθνικό αντίπαλο των Ελλήνων, υποσκελίζοντας τους Τούρκους. Η οπτική αυτή υιοθετήθηκε από την Πηνελόπη Δέλτα, στενή φίλη του Δραγούμη και συγγραφέα δημοφιλών παιδικών λογοτεχνικών βιβλίων. Στα βιβλία της *Για την πατρίδα* (1909), *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου* (1911), *Ο Μάγκας* (1935) και *Στα μουσικά*

58. Βλ. Α. Politis, 'La différenciation du comportement grec vis-à-vis des Bulgares vers le milieu du XIXe siècle – Problèmes de nationalismes', *La Revue Historique*, 4 (2007), 105-118. Βλ. επίσης και την εξαίρετη μελέτη του ίδιου, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1850*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1993.

του βάλτου (1937) η Δέλτα εδραίωσε και διέδωσε ανάμεσα στα Ελληνόπουλα την εικόνα του απολίτιστου, «άγριου εκ φύσεως», «θεοκατάρατου κακούργου» Βούλγαρου ως του επικινδυνότερου αντιπάλου της ελληνικής φυλής.⁵⁹

Κωνσταντινούπολη – Φιλοτουρκισμός και «Ανατολισμός»

Μετά τη Μακεδονία ο Δραγούμης βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί γοητεύεται από την οθωμανική, πολυεθνική πολιτεία, την πρώην πρωτεύουσα του Βυζαντίου («μαγεμένη όπως η Βενετία», τη χαρακτηρίζει κάπου), και σχετίζεται με τον Αθανάσιο Σουλιώτη Νικολαΐδη. «αξιωματικό με ρομαντική έφεση στην περιπέτεια», όπως σημειώνει ο Θάνος Βερέμης, ο οποίος «πέρασε τα περισσότερα χρόνια του στην ενεργό υπηρεσία ιδρύοντας μυστικές οργανώσεις, πρώτα στη Θεσσαλονίκη και έπειτα στην Κωνσταντινούπολη».⁶⁰ Στις αρχές του 1908 βρέθηκε στην οθωμανική πρωτεύουσα με εντολή του Μακεδονικού Κομιτάτου για να συντονίσει τις δραστηριότητες κατά των ενεργειών του Βουλγαρικού Κομιτάτου ιδίως στη θρακική ενδοχώρα και το βιλαέτι Ανδριανουπόλεως. Με τον Δραγούμη μοιράζονταν κοινές ιδέες και ενδιαφέροντα, όπως την απέχθειά τους, την εποχή εκείνη, προς τον σοσιαλισμό, τη δυσπιστία τους προς το ελληνικό κράτος και την εξιδανίκευση του ελληνικού έθνους.

Όντας, όπως και ο Δραγούμης, πεπεισμένος ότι ο κύριος εχθρός του ελληνισμού είναι οι Βούλγαροι, ο Σουλιώτης Νικολαΐδης προωθούσε την ιδέα της συμμαχίας ανάμεσα στους Έλληνες και στους Τούρκους. Η ιδέα αυτή δεν ήταν καινούργια αλλά εξέλιξη των ιδεών του *γραικοτουρκισμού* που είχαν εκδηλωθεί κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ως μία από τις πιθανές απαντήσεις στις προκλήσεις του Ανατολικού Ζητήματος. Οι ιδέες αυτές είχαν διαδοθεί ιδιαίτερα μετά την εκδήλωση του κινήματος του Τανζιμάτ. Επιφανείς εκπρόσωποι της ιδέας σύμπλευσης με τους Οθωμανούς Τούρκους υπήρξαν ο Στέφανος Βογορίδης και άλλοι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ιάκωβος Πιτζιπιός, γραμματέας της αυτοκρατορικής επιτροπής για την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ στην Ευρωπαϊκή Τουρκία, είχε ξεσπαθώσει ήδη από το 1858 με σκοπό την υπεράσπιση της Αυτοκρατορίας την οποία χαρακτήριζε «Βυζαντινή», σε ένα ουτοπικό βιβλίο που εξέδωσε στο Παρίσι υπό τον εύγλωττο τίτλο *Les Réformes de l'Empire Byzantin*. Εκεί καλούσε τον Οθωμανό σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ να ασπαστεί τη χριστιανική θρησκεία προκειμένου να σώσει το κράτος προβαίνοντας σε ριζικές μεταρρυθμίσεις.⁶¹

Στην Κωνσταντινούπολη ο Δραγούμης ήρθε σε άμεση επαφή με τις προεθνικές πραγματικότητες της Αυτοκρατορίας. Αν στη Μακεδονία διαπίστωσε ότι οι

59. Βλ. Σ. Καραβάς, «Το παραμύθι της Πηνελόπης Δέλτα», στον τόμο Π. Σ. Δέλτα. *Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Αθήνα 2006, 224-229.

60. Βλ. Θάνος Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», στο *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, εισαγωγή-επιμέλεια Θάνος Βερέμης, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1999, 35.

61. J.G. Pitsipios-Bey, *L'Orient. Les Réformes de l'Empire Byzantin*, Παρίσι 1858.

σλαβόφωνοι αγροτικοί πληθυσμοί έχουν αδιαμόρφωτη εθνική συνείδηση, θεωρούσε ωστόσο ότι είναι κατά βάση Έλληνες επειδή «ο πολιτισμός του τόπου είναι ελληνικός». Στην Κωνσταντινούπολη ήρθε σε άμεση επαφή με τον κατ' εξοχήν προεθνικό θεσμό που ήταν το Πατριαρχείο. Στο βιβλίο που εμπνεύστηκε από την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη (*Όσοι Ζωντανοί*) γίνεται σαφές ότι για τον ίδιο τον Δραγούμη και για την εποχή του ο εθνικισμός είναι μια νεοφανής θεωρία που έρχεται σε αντίθεση με τις παλαιότερες αντιλήψεις. Για τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' γράφει:

Είναι βέβαια ένας από τους πρώτους Έλληνες του καιρού του... Παιδεύτηκε μια στιγμή ο Αλέξης να καταλάβει αν αυτός ο από τους πρώτους Έλληνες, στοχάζεται κατά το σύγχρονο ελληνικό τρόπο, τον εθνικιστικό, μα ένοιωσε αμέσως πως ο εξαιρετικός αυτός, ακατέργαστος άνθρωπος δεν μπορεί να συνταυτίσει τον εαυτό του με τον Ελληνισμό παρά τόσο μονάχα όσο χρειάζεται για να βασταχτεί πατριάρχης.

Και συνεχίζει:

Έχει δικές του ιδέες μεγαλομανείς. Είναι πατριάρχης των ορθοδόξων, έχει όλη την ορθοδοξία δική του ή θέλει να την κάμει δική του – πνευματικώς. Είναι βυζαντινός Έλληνας. Για να βασταχτεί πατριάρχης μπορεί πολλά ελληνικά συμφέροντα να θυσιάσει, χωρίς λύπη.

Ωστόσο, συνεπαρμένος όπως είναι ο ίδιος από τη γοητεία του εθνικισμού, εκτιμά ότι οι προεθνικές πραγματικότητες, συμπεριλαμβανομένης και της υπερεθνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, θα αλλάξουν. «Ως και οι αρχηγοί της Εκκλησίας», λέει, «όντας Έλληνες περισσότερο παρά χριστιανοί, και ζώντας στην εποχή μας, άρχισαν να δέχονται λίγο πολύ τη μεγάλη πνοή του εθνικισμού μέσα τους και σπρώχνουν κι αυτοί την Εκκλησία προς τον “εθνοφυλετισμό”». ⁶² Σε άλλο κείμενό του, λαμβάνοντας υπόψη τις σοβούσες συγκρούσεις για ηγεμονία επί των Ελλήνων της Τουρκίας, ανάμεσα στους προξένους του ελληνικού κράτους (όπως ο ίδιος) και τους εκπροσώπους της εκκλησίας, σημειώνει: «Καλύτερα έχω να επιβληθούν οι πρόξενοι, χωρίς ωστόσο να λείψουν οι δεσποτάδες, γιατί η εκκλησία είναι δύναμη, οργανισμένη από δω και πολλούς αιώνες. Ευρεθήτω το *modus vivendi*». ⁶³

Στο *Όσοι Ζωντανοί* ο Δραγούμης επικρίνει τη Μεγάλη Ιδέα γιατί τη θεωρεί ανεπιτυχή, αφού δεν μπορεί να ξεσηκώσει τα πλήθη, αλλά τονίζει ότι «για το έθνος είναι ανάγκη να υπάρχει, ας είναι κρυμμένη στα βάθια της ψυχής τους, κάποια μεγάλη εθνική ιδέα», που είναι περισσότερο σύμβολο και δεν συνδέεται με το «περιεχόμενό της κατά την αντίληψη τη γενική». Είναι ωστόσο αμφίβολο ποιες ακριβώς ήταν οι στοχεύσεις του Δραγούμη καθώς προσπαθούσε να συνδυάσει τη ρητή «κατάργηση της Μεγάλης Ιδέας», την προβολή της άποψης ότι «πολιτική αποκατάσταση του Ελληνισμού είναι η ένωση της φυλής σε ένα

62. ΑΙΔ, ΦΗ, Δ', 231 (εγγραφή του Ιουλίου 1912). «Εθνοφυλετισμός» ήταν η αιρετική δοξασία που καταλογίστηκε από το Πατριαρχείο στους Βούλγαρους ιερωμένους λόγω της ίδρυσης της Εξαρχίας και οδήγησε στην ανακήρυξη του σχίσματος του 1872.

63. Ι. Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Δ', α', 2.

κράτος πιο συμμαζεμένο από το βυζαντινό», αλλά και το ιδανικό μιας Ελλάδας «που θα έχη όλα τα νησιά και ένα μέρος της Μακεδονίας και της Ηπείρου και που θα βοηθήση και τους Αρβανίτες να κάμουν το κράτος τους από πάνω από την Ελλάδα».⁶⁴

Οι παλαιές ιδέες για τη συμμαχία μεταξύ των Ελλήνων και των Τούρκων για να αντιμετωπιστεί η απειλή του βουλγαρικού εθνικισμού και η «Κάθοδος των Σλάβων» επανήλθαν στο προσκήνιο μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων του 1908 και τη θέσπιση της συνταγματικής ισοπολιτείας ανάμεσα στις εθνότητες και στις θρησκείες. Σε ημερολογιακή του εγγραφή της εποχής εκφράζει και ο ίδιος ο Δραγούμης τον ενθουσιασμό του για την Επανάσταση, αφού θεωρεί ότι δημιουργούνται πλέον θετικές συνθήκες για τους Έλληνες της Αυτοκρατορίας, και περιμένει «το τουρκικό το κράτος με τον καιρό να γίνει ελληνικό κράτος, όπως το ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος έγινε Βυζαντινό Ελληνικό κράτος».⁶⁵ Στο *Όσοι Ζωντανοί* –τη λογοτεχνική αποκρυστάλλωση των στοχασμών του εκείνης της περιόδου– ενώ, από τη μια, αποτυπώνεται ο ενθουσιασμός όλων των εθνοτήτων που ανάσταναν από την πολύμορφη τυραννία του Σουλτάνου, «είτε Τούρκοι λέγονταν οι παθοί είτε Αρβανίτες είτε Έλληνες είτε Εβραίοι είτε Αρμένηδες είτε Σλαύοι», από την άλλη ο πρωταγωνιστής Αλέξης εκφράζει πλέον έντονο σκεπτικισμό για το αποτέλεσμα της Επανάστασης πάνω στους Έλληνες, δείγμα της εξέλιξης της σκέψης του ίδιου του Δραγούμη αλλά και της τάσης του χαρακτήρα του προς τον σκεπτικισμό.

Το ιδανικό που εκφράζεται ίσως με τη μεγαλύτερη σαφήνεια στο βιβλίο είναι η δημιουργία ενός ανατολικού κράτους στο οποίο οι Έλληνες θα έχουν κεντρική θέση και θα μπορούσαν ίσως να κατακτήσουν τη συγκυριαρχία με τους Τούρκους. Το πρότυπο αυτού του κράτους είναι η Αυστροουγγαρία. Σημειώνει στο ημερολόγιό του, το 1911:

Στην Τουρκία το Ελληνικό Έθνος μπορεί ν' ακολουθήσει δυο πολιτικές· η μια είναι άγονη και αδιάλλακτη, η άλλη είναι χρήσιμη και λυγερή. 1) Πολιτική της διαμαρτυρίας για την κατάκτηση και 2) Πολιτική του συμβιβασμού με τον κατακτητή.⁶⁶

Επιλέγοντας τη δεύτερη τονίζει:

Φτάνει το έθνος να ζήσει στα γεμάτα και περιττές είναι οι κοσμοκρατορίες για το δικό μου το έθνος. Δέχομαι να ζήσει το έθνος μου στα γεμάτα σαν Ουγγαρία μέσα σε μιαν Αυστρία».⁶⁷

Το 1910 εκφράζει τον αγνωστικισμό του απέναντι στο δίλημμα που αντιμετωπίζει, κατά τη γνώμη του, το έθνος, σε μια ημερολογιακή εγγραφή στην οποία καταγράφει τις διαφορετικές απόψεις δύο φίλων. Ο ένας, ο Αθανάσιος Σουλιώτης,

64. Ί. Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, 68-69· του ίδιου, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Ζ', 2.

65. *ΑΙΔ*, ΦΗ, Δ', 4.

66. Στο ίδιο, 156.

67. Στο ίδιο, 158.

εκφράζει το «ιδανικό της Βυζαντινής, της Ανατολικής Αυτοκρατορίας» και μιλάει για τους «Ανατολίτες», ένα «ανακάτωμα φυλετικό ανθρώπων» που θα δημιουργηθεί αφού δεν θα υπάρχουν πια Έλληνες, Εβραίοι, Βούλγαροι, Τούρκοι, Κούρδοι, Αρμένηδες κ.τ.λ.,⁶⁸ ενώ ο άλλος εκφράζει ένα «φυλετικό, νατσιοναλιστικό, ελλαδικό, ελληνικό ιδανικό του να μεγαλώσει η Ελλάδα, να ενωθούν μαζί της οι αλύτρωτοι με τις επαρχίες τους και να γίνει μεγαλύτερη Ελλάδα».

Ο Δραγούμης ταλαντεύθηκε αρκετά ανάμεσα σε αυτά τα δύο ιδανικά. Στο ημερολόγιό του μιλάει για «τη διάλυση του σημερινού Ρωμιού ανάμεσα σε δυο ιδανικά». Θεωρεί ωστόσο ότι, όποιο από τα ιδανικά αυτά και αν επιτύχει, αυτό θα είναι θετικό για το ελληνικό έθνος. Αναφερόμενος στο *alter ego* του, τον Αλέξη, και στον φίλο του (τον Σουλιώτη) σχολιάζει στο *Όσοι Ζωντανοί*: «Τους συνεδένει κοντά στ' άλλα η ανίκητη σιχασία τους για το ελλαδικό κράτος και τα στενά ιδανικά των μικροπολιτικών του. Τους συνεδένει και ο πόθος να διατηρηθή και να προκόψη το έθνος».

Ο Δραγούμης λοιπόν αμφισβητεί έντονα τον ρόλο του ελληνικού κράτους ως εθνικού πόλου και γίνεται ο εκφραστής ενός ευρύτερου ελληνισμού που ζει και αναπνέει μακριά από τη μικρόνοια και τον αστισμό της «προσωρινής πρωτεύουσας» Αθήνας. Σημειώνει στο ημερολόγιό του:

Το κράτος το Ελληνικό που δημιουργήθηκε σαν ένα *pis-aller* [=ταπεινό υποκατάστατο] της μεγάλης ιδέας, με το σκοπό εκείνων που το έφτιασαν για να εξακολουθήσει αυτό πια τον πανελλήνιο αγώνα ως που να παρθεί πάλι από τους Ρωμιούς η Πόλη [...] το κράτος το Ελληνικό έμεινε, με όλες τις προσθήκες που του έκαμαν, ένα μικρό Ελληνικό κράτος [...] μετατέθηκε το κέντρο της Ρωμιοσύνης που ήταν τότε, στη φαντασία των Ρωμιών, η Πόλη, και τεχνητά πλάστηκε η Αθήνα το νέο κέντρο γιατί έτσι το θέλησαν οι περιστάσεις και οι μεγάλοι της γης ενάντια στη θέληση του έθνους, του μια στιγμή εμπνευσμένου τόσο έντονα από τη μεγάλη ιδέα ώστε να σηκωθεί ολόκληρο στο πόδι για να την κάνει πράγμα. Μα γρήγορα πολύ ξέχασαν οι νέοι Έλληνες πως η Αθήνα ήταν η προσωρινή πρωτεύουσά τους. Σιγά σιγά συνήθισαν στη μικρότητά τους και καλοκάθησαν στην Αθήνα, έχτισαν πέτρινα σπίτια και τ' αγάπησαν έπειτα τα σπίτια τους. Από τότε νέα ιδεολογία δημιουργούνταν καθημερινά [...] είναι φυσική λοιπόν η αντίληψη του σημερινού Ρωμιού του Ελλαδικού κράτους για τα εθνικά ζητήματα – η αντίληψη που μας κάνει και γυρεύουμε προσθήκες επαρχιών στον Ελληνικόν πυρήνα τον νέον, τον σφιχτοδεμένο. Γύρω του μαζεύονται τα σκόρπια κύτταρα του έθνους, προσπαθώντας να κολλήσουν κι αυτά επάνω του. Κάθε ζωντανός οργανισμός αυτά κάνει. Σημάδι της ζωντάνιας του είναι και η αλησμονιά των περασμένων. Από κείνα που λέω παραπάνω φαίνεται πως άσκημα κάνουμε εμείς οι λίγοι, μαζί με μερικούς του παλιού καιρού Τουρκομερίτες, να μένουμε κολλημένοι όπως και νάναι στις παλιότερες αντίληψεις του έθνους, ή να κυττάζουμε να συμβιβάσουμε τη νέα με την παλιάν αντίληψη.⁶⁹

68. Βλ. και Α. Σουλιώτης Νικολαΐδης, *Γράμματα από τα βουνά*, 121-122.

69. *ΑΙΔ, ΦΗ, Δ'*, 238-239.

Στο προαναφερθέν άρθρο του, του 1909, «Στρατός και άλλα» χαρακτηρίζει το ελληνικό κράτος «*χάρβαλο*» και τονίζει ότι θα πρέπει ή να μεγαλώσει ή να χαθεί. «Να διορθωθεί και να γίνει τέλειο κράτος σαν το Βέλγιο δε γίνεται», υπογραμμίζει.⁷⁰

Ο Αθανάσιος Σουλιώτης θεωρούσε τον εαυτό του «προφήτη» του ανατολικού ιδανικού. Το ανατολικό ιδανικό δεν εκφράζει απλώς μια πολιτική διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι μια νέα ουτοπία. «Λέμε Ανατολή», σημείωνε ο Σουλιώτης στο σημειωματάριό του από την περίοδο που βρισκόταν μαζί με τον Δραγούμη στην Κωνσταντινούπολη, «το μέρος της γης όπου συναντώνται η Ασία, η Ευρώπη και η Αφρική, το μέρος όπου ο άνθρωπος πρωτοδημιούργησε θρησκείες και φιλοσοφίες και πολιτείες, όπου ήταν η Βαβυλών, η Αλεξάνδρεια, η Νινευί, η Μέκκα, η Ιερουσαλήμ, η Αθήνα, η Πόλη [...] μου φαίνεται να το ορίζω πιο βαθιά λέγοντας Ανατολή, όπου γης πήγε ο Μέγας Αλέξανδρος».

Τα όρια ωστόσο αυτής της Ανατολής είναι ρευστά, αφού αλλού σημειώνει ως κέντρο της Ανατολής το Αιγαίο. «Εις το Αιγαίον συναντώνται η Ευρώπη, η Ασία και η Αφρική, και τα τρία διαφορετικά ρεύματα ανθρωπότητας που πηγάζουν από τα κέντρα των ηπειρών αυτών... Η συνάντησίς τους κάνει μια δίνη φυλών, ιδεών, αισθημάτων... Ένα μπορεί να γίνη, να ορισθούν τα όρια της Ανατολής και να γίνη έπειτα δόγμα *“Η Ανατολή στους Ανατολίτες”*». Θεωρεί ότι οι νόμοι της Ανατολής πρέπει «να μη μιμούνται τους Φράγκους, γιατί αλλιώς θα τυραννούνται μεταξύ των οι Ανατολίτες και θα τους εκμεταλλεύονται οι Φράγκοι». Θεωρεί ότι ο ανατολικός πολιτισμός διακρίνεται ριζικά από τον δυτικό και, μολονότι αμφιβάλλει αν οι άνθρωποι θα μπορέσουν να αισθανθούν και να ακολουθήσουν το ιδανικό αυτό, αφού είναι κρυμμένο κάτω από σκουπίδια, πιστεύει ότι ο ανατολικός πολιτισμός μπορεί να δημιουργήσει μια νέα αναγέννηση, ανώτερη από την ευρωπαϊκή.

Βασικό στοιχείο του ανατολισμού του Σουλιώτη και του Δραγούμη ήταν η αντίθεση στη Δύση. Ο Σουλιώτης υπογραμμίζει τις σχέσεις ανάμεσα στην κλασική Ελλάδα και στην Περσία αλλά και την επιρροή των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. «Όταν σκέπτομαι την Ανατολή, τους Ανατολίτες, τον λαό τον Ανατολικό, την Ανατολική πολιτική και τον πολιτισμό, μου έρχονται πάντα στον νου οι τόσοι αρχαίοι Έλληνες που πηγαινοήρχοντο στον Μεγάλο Βασιλέα, το όνειρο του Μ. Αλεξάνδρου, οι επιγραφές των Βυζαντινών, οι τόσοι Χριστιανογέννητοι Μ. Βεζύρηδες, οι Γενίτσαροι και τόσα άλλα όμοια. Και το βυζαντινό μίσος κατά των Φράγκων, που ως προχθές έκανε τα παιδιά εδώ να τους πετροβολούν φωνάζοντας *“Φράγκο Λελέγκο”* και ακόμα κάνει τους δικούς μας στην Πόλη να λένε *“Φραγκοπέτσια”* και *“Σκυλόφραγκοι”*». Ονειρεύεται έναν ιδανικό τύπο Ανατολίτη που θα τον φτιάξουν, κυρίως με την τέχνη και τη μουσική, οι πρω-

70. Αλλά και αλλού ο Δραγούμης μιλά με σχετική περιφρόνηση για το «νοικοκυρεμένο» και «μπουρζουάδικο Βέλγιο» και την «ευνούχο, αγελαδοτρόφα Ελβετία». Είναι ειρωνικό ίσως, ότι ο πάππος του Ίωνα, Νικόλαος Δραγούμης, συγκρίνοντας, μερικές δεκαετίες νωρίτερα, την Ελλάδα με το Βέλγιο εκθειάζει τις αρετές που χαρακτήριζαν τον βελγικό λαό («λαόν λέγω, διάφορον του ελληνικού, πειθαρχικόν και υποτασσόμενον εις τον νόμον»), ενώ αποδίδει την έλλειψη παρόμοιων αρετών στην Ελλάδα στην εξαχρείωση της οθωμανικής τυραννίας (*Ιστορικάί Αναμνήσεις*, Αθήνα 1973, τ. Β', 230).

τοπόροι αυτού του νέου ιδανικού. Στο ερώτημα ποιοι είναι αυτοί, ο Σουλιώτης απαντά: «Εμείς οι δύο-τρεις, όσοι είμαστε, Έλληνες Ανατολίτες και όχι Δυτικοί».

Ο ήρωας του ανατολικού ιδανικού είναι ο Μέγας Αλέξανδρος. «Μυστικοπαθής και ευαίσθητος σαν γυναίκα από την μητέρα του, Έλλην ορθολογιστής από τον Αριστοτέλη, ερίχθηκε με γεωμετρική φάλαγγα και μυστικοπαθή ενθουσιασμό στην Ασία». Ο αγώνας του Αλέξανδρου, κατά τον Σουλιώτη, ήταν να δημιουργήσει μια καινούργια σύνθεση ανάμεσα στο ελληνικό πνεύμα και στον ανατολικό μυστικισμό. «Πάντρεψε Έλληνες χιλιάδες με Περσίδες μήπως βγουν παιδιά νάχουν έμφυτο τον ρυθμό του ελληνικού ορθολογισμού και του ανατολίτικου μυστικισμού». Ο Σουλιώτης θεωρεί ότι η πάλη του αρχαίου Μακεδόνα βασιλιά δεν πέτυχε και ότι αν τέτοιος αγώνας κάποτε πετύχει «θα κάνει τον άνθρωπο πιο πολύ θεό».⁷¹

Ας επιστρέψουμε όμως στον Δραγούμη. Λόγω των αντιλήψεών του για το αγεφύρωτο χάσμα με τους Βούλγαρους και των ιδεών του ότι για τα αμφισβητούμενα εδάφη είναι καλύτερα να παραμείνει το *status quo* ώσπου να καταστούν ώριμες οι συνθήκες στην Αυτοκρατορία για συγκυριαρχία των Ελλήνων με τους Τούρκους σε μια μελλοντική ανατολική συνομοσπονδία, ο Δραγούμης δεν συμφώνησε με την πολιτική των βαλκανικών συμμαχιών που οδήγησε στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Θεώρησε ότι με τη συμμαχία αυτή η Ελλάδα συνέβαλε στην επεκτατικότητα της Βουλγαρίας, ενώ υποτιμούσε τα εδαφικά οφέλη του ελληνικού κράτους, ιδίως την απόκτηση της Θεσσαλονίκης, της οποίας η οικονομική ζωή θα έμπαινε σε μαρασμό λόγω της απώλειας της ενδοχώρας. Μόνο ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος (κατά τον οποίο η Βουλγαρία συγκρούστηκε με τους πρώην συμμάχους της και την Τουρκία) τον έκανε να μεταβάλλει κάπως τις απόψεις του.⁷²

Καθώς θεωρούσε ωστόσο ο Δραγούμης ότι η επεκτατική πολιτική της Ελλάδας οδηγούσε στον μαρασμό των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που κάποιες από αυτές θα παρέμεναν οπωσδήποτε εκτός των συνόρων, συχνά (παράδοξη ίσως προσέγγιση για έναν εθνικιστή) εμφανίζεται εναντίον της απόκτησης εδαφών προς όφελος του ελλαδικού κράτους. Γι' αυτό και το ιδανικό του την εποχή εκείνη ταλαντεύεται ανάμεσα στην Ιταλία και στην Ουγγαρία, κάποτε προτιμώντας την πρώτη αλλά όλο και πυκνότερα τη δεύτερη, όπως είδαμε παραπάνω.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι οδήγησαν σε άδοξο τέλος και τα ουτοπικά σχέδια του Σουλιώτη Νικολαΐδη, αλλά και του Δραγούμη, για συνεργασία μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους, αλλά και τη μετατροπή του τελευταίου σε Ανατολικό Κράτος και των λαών που το συναπάρτιζαν σε μια «ανατολική» εθνότητα. Απογοητευμένος από την εξέλιξη αυτή ο Σουλιώτης έγραψε στον Δραγούμη: «Είναι κρίμα. Κρίμα την τόση δουλειά μας».⁷³

71. Τα διάφορα αποσπάσματα είναι από το «Σημειωματάριον» του Αθανάσιου Σουλιώτη Νικολαΐδη (Α. Σουλιώτης Νικολαΐδης, *Γράμματα από τα βουνά*, 93, 103-105, 114-115, 121-122).

72. Βλ. το άρθρο του «Τιμή και Ανάθεμα», *Νουμάς*, τχ. 497, 29-12-1912 [= ΙΔ, 10 άρθρα του στο «Νουμάς», Αθήνα 1920, 107-115].

73. Θ. Βερέμης, ό.π., 49.

Υ. Εξιδανίκευση του έθνους και προεθνικές πραγματικότητες

Σε ολόκληρο το έργο του ο Δραγούμης εκφράζει έντονες αμφιβολίες για τις επιλογές του. Ο εθνικισμός του μοιάζει συχνά να χωρίζεται με μια λεπτή διαχωριστική γραμμή από το αντίθετό του (τον κοσμοπολιτισμό, την αγάπη στη δυτική κουλτούρα, την επίκριση του έθνους και των ακροτήτων του). Συχνά, ακόμη και στα γραπτά του με έντονο εθνικιστικό χαρακτήρα, επικρίνονται με οξύτητα οι ακρότητες του αγοραίου εθνικισμού του ελληνικού κράτους, αλλά και η έλλειψη ενδιαφέροντος από μέρους των σύγχρονων Ελλήνων για τις εθνικιστικές αντιλήψεις καθώς και τα ελαττώματά τους. Η εξιδανίκευση του έθνους συμβαδίζει με τη συνειδητοποίηση των ελαττωμάτων των μελών της εθνικής κοινότητας. Απέναντι σε μια πραγματικότητα που δεν ανταποκρίνεται στα ιδανικά του ο αριστοκράτης εθνικιστής αμφιβάλλει έντονα για τις επιλογές του. Γράφει λίγο πριν από το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου:

Μήπως δεν είμαι Έλληνας; Και γι' αυτό έχω τέτοιες διαφορές από τους άλλους Έλληνες. Μα τι θα πει αυτό; Δεν υπάρχουν άπειροι άλλοι Έλληνες με πρόσφατα ανακατωμένο αίμα; Μπορεί και αυτοί να διαφέρουν από τους πολλούς. Το βέβαιο είναι πως καμιά φορά μου φαίνεται πως δε συνεννοούμαστε καθόλου με τους Έλληνες, εγώ λέω άλλα και κείνοι άλλα λέν, και η φωνή μου είναι λιγάκι αστεία τότε, σα φωνή βοώντος εν τη ερήμω, φωνή ανθρώπου θεωρητικού που παραγνωρίζοντας τους γύρω του ανθρώπους της φυλής του, τους λέει πράματα ολότελα ιδεαλιστικά που δεν έχουν καμία σχέση με την πραγματικότητά τους. Ή μήπως το λάθος μου είναι πως είμαι ιδεαλιστής; Δεν ξέρω, μα κάποτε νοιώθω να ξεγλυστράει και να ξεφεύγει και να χάνεται ή να ξεθυμαίνει κάθε επικοινωνία, κάθε συμφωνία με τους ανθρώπους της φυλής μου. Και το λάθος θα είναι δικό μου...⁷⁴

Όπως και ο Μπαρές στην περίπτωση της Γαλλίας, ο Δραγούμης θεωρεί τη μάζα των σύγχρονών του πολιτών του ελληνικού κράτους ανάξιους για το εθνικό ιδανικό. Γι' αυτό και στρέφεται σε όσους βρίσκονται στις παρυφές του έθνους. Οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού τον γοητεύουν. Το εθνικό ιδανικό είναι αγνότερο εκεί παρά στη δημοσιούπαλληλική και στη δημοσιογραφική ρουτίνα του ελλαδικού κράτους.

Οι προεθνικές αντιλήψεις σχετικά με τον ελληνισμό, των οποίων εκφραστής είναι ιδίως το Πατριαρχείο, ενώ τις επικρίνει θεωρώντας τις ξεπερασμένες, ασκούν επάνω του έντονη γοητεία. Οι πόλεις της Μακεδονίας τον τραβούν γιατί τις βρίσκει «βυζαντινές». Συχνά, δίνει την εντύπωση ότι το ιδανικό του για το ελληνικό έθνος είναι πλατύ και, εκτός από τους Έλληνες, χωράει τουλάχιστον και τους Αλβανούς: «Φαντάστηκα έναν Ελληνισμό μεγάλο, έμορφο, με την δημοτική του γλώσσα, έναν Ελληνισμό, που περιλαβαίνει μέσα και την Αλβανική ψυχή και γλώσσα, τη συγγενική του».⁷⁵ Σε άρθρο του του 1908 εξηγούσε ότι οι διενέξεις ανάμεσα σε Έλληνες και Αλβανούς ήταν προϊόν της αυστριακής και της ιταλικής

74. ΑΙΔ, ΦΗ, Ε', 1914, 67.

75. Ί. Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, ΣΤ', 13.

προπαγάνδας που εποφθαλμιούν την Αλβανία αλλά τονίζει ότι «τους γέλασαν τους Αρβανίτες ότι είμαστε εχθροί τους, τους Αρβανίτες εμείς τους αγαπούμε, είναι αδέρφια μας».⁷⁶ Η αντίληψη σχετικά με τη συγγένεια με τους Αλβανούς ήταν διαδεδομένη ανάμεσα στους Έλληνες κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, λόγω ιδίως της θρυλούμενης κοινής καταγωγής των δύο λαών από τους αρχαίους Πελασγούς. Εξάλλου υπήρχε και οικογενειακός θρύλος σχετικά με τη μακρινή καταγωγή των Δραγούμηδων από ομώνυμο αξιωματικό του Σκεντέρμπεη.

Έκφραση της γοητείας των προεθνικών πραγματικοτήτων υπήρξε και ο ανατολισμός. Ο ανατολισμός αποτελεί εξάλλου μία από τις γέφυρες που συνδέουν την εθνικιστική με τη μεταεθνικιστική περίοδο του Δραγούμη. Ο ίδιος τοποθετεί τη μεταστροφή του στο 1914 «πάνω κάτω», παρότι της έδωσε σαφή γλωσσική έκφραση μόνο κατά τη διάρκεια της εξορίας του. Οι λόγοι γι' αυτή τη μεταστροφή είναι ποικίλοι. Η μαγιά βρισκόταν ήδη στη σκέψη του, όπως δείχνουν οι αντινομίες του και τα διλήμματα της προηγούμενης περιόδου. Στην αλλαγή αυτή συνέβαλε αφενός η περιπέτεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και η εκτενέστερη έκθεσή του στις νέες ιδέες που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη, κατά τη διάρκεια της θητείας του στη Βιέννη και στην Πετρούπολη, και αφετέρου η δοκιμασία της εξορίας του. Τότε πέρασε δύσκολες ώρες μοναξιάς και απογοήτευσης, αλλά ανέπτυξε και ισχυρά αισθήματα ευαισθησίας απέναντι στην ανθρώπινη δυστυχία. Τη γενικότερη φιλοσοφική του στάση απέναντι στη ζωή, μετά από αυτές τις δοκιμασίες, πρόλαβε και την αποτύπωσε στο λογοτεχνικό κύκνειο άσμα του *Το σταμάτημα* (μεταθανάτια έκδοση, 1927) στο οποίο βρίσκουν έκφραση διάφορες στωικές και βιταλιστικές ιδέες, αλλά και η επίδραση του Ρουσσώ και του Ντεκάρτ, ενώ επανέρχεται και στο ζήτημα της σχέσης του εγώ με τις διάφορες κοινωνικές συσσωματώσεις.

Η εμπειρία του πολέμου και της εξορίας τον έκανε επίσης δεκτικό στις σοσιαλιστικές ιδέες: «Αισθάνομαι τώρα», γράφει, «συμπόνια για τους ανθρώπους που εργάζονται με μεροδοূলι για να ζήσουν και [...] δυσκολεύονται από χρήματα και δυστυχούν. Νιώθω καλά τώρα την ανάγκη του συνασπισμού των εργατών. [...] Άλλοτε η αντιπάθειά μου για τον ευδαιμονισμό και τα ιδανικά του σοσιαλισμού μ' έκαναν να κλείνω τα μάτια στη δυστυχία του ανθρώπου. Μα τώρα ξέρω καλύτερα τον κόσμο [...] τώρα βλέπω πόσο είναι ανάγκη ο σοσιαλισμός» (Κορσική, 19 Οκτωβρίου 1918).

Τον Απρίλιο του 1919 σημειώνει:

Μια περίοδος της ζωής μου εθνικιστική (από τα 1902 ως τα 1914 απάνω κάτω). Έπειτα έβαλα μια *rétition de principe*⁷⁷ στο νασιοναλισμό μολονότι ενεργούσα σύμφωνα

76. 'Ι. Δραγούμης, *10 άρθρα του στο «Νουμά»*, [1920], 51.

77. *rétition de principe* (*petitio principii*, εν αρχή αιτείσθαι) είναι στη λογική ένα είδος πλάνης σε έναν συλλογισμό ο οποίος υποθέτει το συμπέρασμα στο οποίο θέλει να καταλήξει. Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι έτσι δεν αποδεικνύεται το «προκείμενον» (*Αναλυτικά Πρότερα*, II, XVIII: «τὸ δὲ ἐν ἀρχῇ αἰτεῖσθαι καὶ λαμβάνειν, ἔστι μὲν, ὡς ἐν γένει λαβεῖν, ἐν τῷ μὴ ἀποδεικνύναι τὸ προκείμενον»).

του. Τώρα μπαίνω σε μια σοσιαλιστική και ανθρωπιστική περίοδο. Αρχίζω να λαβαίνω συνείδηση του αναρχισμού μου (1917-1919) και προχωρώ. Δόξα στην εξορία μου και στην καταναγκαστική αδράνεια. [...] Στην πρώτη περίοδο επίδραση του Nietzsche και του Barrès. Στη δεύτερη Τολστόι, Rousseau, Κροπότκιν, Gide. Στην πρώτη περίοδο Μακεδονική ενέργεια. Στη δεύτερη Ρωσική επανάσταση και κοινωνική επανάσταση παντού. Στη Μακεδονική ενέργεια έλαβα μέρος, στην κοινωνική επανάσταση όχι ακόμα.

Είναι η εποχή που καταγγέλλει τα «ιμπεριαλιστικά σχέδια» των Αγγλογάλλων στην Ανατολή:

Κάτω όλοι οι ιμπεριαλισμοί! Θα ησυχάσουν πολύ και θα καλητερέψουν πολύ οι άνθρωποι άμα πάψουν να έχουν *χωματική λαιμαργία*, δηλαδή να διψούν για ν' απλωθούν σε ξένα χώματα, να ορίζουν όλο και περισσότερα χώματα. Να θέλουν τα έθνη να ορίζουν ανθρώπους, το εννοώ, μα πώς να τους ορίζουν; Με το πνεύμα, με τον πολιτισμό τους τον ανώτερο. Ας δημιουργούν τα έθνη πολιτισμούς και ας επηρεάζουν τα άλλα έθνη, αν μπορούν. Κι όποιος κάμει τον καλήτερο. Μου φαίνεται πως αυτό το «Γιούχα σ' όλους τους ιμπεριαλισμούς» μου έρχεται φυσικά στο στόμα, από το αίσθημα πως άμα πέσουν τα ιμπεριαλιστικά, κεφαλαιοκρατικά καθεστώτα στη Γαλλία, Αγγλία Ιταλία, όπως έπεσαν στη Ρωσία, τότε θα μπορέσει να ανασάνει ο Ελληνισμός από τις διάφορες χωματικές βουλιμίες των Γάλλων, των Αγγλων, Ιταλών όπως και των Ρώσων. Ας μας αφήσουν ήσυχους στα σύνορά μας.⁷⁸

Βλέπει με συμπάθεια τον αγώνα της Ρωσίας που «αφού έκαμε τη ριζοσπαστικότερη κοινωνική επανάσταση, παλεύει μεταξύ της και με την ξενική επέμβαση». Εύχεται οι Έλληνες και οι Γάλλοι στρατιώτες που πολεμούν στην Οδησσό «να τσακιστούν από τους Μπολσεβίκους». Υποστηρίζει τη Ρωσική Επανάσταση και τον «κοινωνισμό» γνωρίζοντας ότι πολιτισμοί ακμάζουν και παρακμάζουν, αλλά εκφράζοντας και την ελπίδα ότι ο σοσιαλισμός δεν θα φθάσει στον δογματισμό και στον σκοταδισμό του Χριστιανισμού καταστρέφοντας την ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης. Εκφράζει την προσχώρησή του στον σοσιαλισμό όσο ο σοσιαλισμός δημιουργεί μια καινούργια κοινοτική οικονομία που βοηθά τους ανθρώπους να υψωθούν ηθικά, όχι όμως αν «ενεργεί για το ισοπέδωμα προς τα κάτω». Ο Πάννης Κορδάτος κατέγραψε τις ύστερες συμπάθειες του Δραγούμη προς τις σοσιαλιστικές ιδέες, αλλά και την άρνησή του να προσυπογράψει τον διαχωρισμό του ελληνικού λαού σε κοινωνικές τάξεις.⁷⁹

Η υπέρβαση του εθνικισμού προς την οποία κατευθυνόταν ο Δραγούμης υποστηρίχθηκε από τη συνεideτοποίηση ότι οι διαφορές μεταξύ των λαών των Βαλκανίων δεν είναι εντέλει τόσο μεγάλες όσο πίστευε αρχικά. Όντας εξόριστος στην Κορσική ο Δραγούμης νοσταλγεί την Ανατολή. Μια νύχτα συγκινείται από ένα σερβικό τραγούδι, «ανατολίτικο, λυπητερό, παθητικό. Ήταν Σέρβοι που περ-

78. ΑΙΔ, ΦΗ, ΣΤ', 63.

79. *Επιτάφια στήλη στον Ίωνα Δραγούμη. Εκατό χρόνια από την γέννησή του*, Τετράδια «Ευθύνης», 7 (1978), 135.

νούσαν». Αναρωτιέται σχετικά: «Με συγκίνησε το ανατολίτικο ή το σλαβικό της μελωδίας;».⁸⁰ Από την περίοδο της θητείας του στη ρωσική πρωτεύουσα, ως επιτετραμμένος αρχικά και ύστερα ως πρέσβης (1914-1915), εκδηλώνει έντονα φιλορωσικά και φιλοσλαβικά αισθήματα.

Με αφορμή τη συζήτηση με «μια Σέρβα (που η μητέρα της ήταν Ρωμιά από το Μοναστήρι) για τον Παύλο [Μελά]», σημειώνει στο ημερολόγιό του από την περίοδο της Κορσικής:

Μα και συλλογίστηκα πως όλα τα αίματα είναι ανακατωμένα στην Ανατολή και πως το καλύτερο έργο όλων μας, Ελλήνων, Σέρβων, Αλβανών και Βουλγάρων, θα ήταν να συγχωνευθούμε σε κάποιον οργανισμό πλατύτερο από τα σύνορα των κρατών μας, για κάποιον κοινό πολιτισμό ανατολίτικο. Μ' έπιασε η νοσταλγία των ονείρων του φίλου μου Θανάση και του μεγάλου Αλεξάντρου, και η συμπάθεια, η διαλυτική του εθνισμού, για τους Ανατολίτες. Μα χρειάζεται ένας Αλέξαντρος γι' αυτό, και πάλι κράτος χρειάζεται για να επιβάλει το ιδανικό τούτο.⁸¹

Όπως ορθά σημειώνει η Γιούρα Κωνσταντίνοβα, από την πλευρά μιας συγκριτικής ανάλυσης των πνευματικών και πολιτικών διεργασιών που λάμβαναν χώρα στη Βουλγαρία, το ανατολικό ιδανικό του Σουλιώτη Νικολαΐδη δεν κατορθώνει να υπερβεί τα εθνικιστικά εσκαμμένα της εποχής και παραμένει έντονα αντιβουλγαρικό.⁸² Ωστόσο στα ημερολόγια του Δραγούμη, ιδίως από την ύστερη περίοδο της ζωής του, βλέπουμε ότι γίνεται μια ειλικρινής προσπάθεια να συμβιβαστούν η αντίληψη για ηγεμονία των Ελλήνων στην Ανατολή με την εθνική αυτονομία των λοιπών ομάδων. Το ιδανικό μοιάζει να είναι πλέον για τον Δραγούμη μια «ανατολική ομοσπονδία από κράτη εθνικά όπου, στο καθένα μέσα, να μπορεί να ζει αυτόνομη η αλλόφυλη ανατολική κοινότητα», ωστόσο μέσα σε ένα κράτος που θα το έφτιαχναν οι Έλληνες στην Ανατολή.⁸³

Τη μεταστροφή του από τον εθνικισμό στον «ανθρωπισμό» ή στον ανθρωπιστικό σοσιαλισμό, είτε έγινε το 1914 (όπως σημειώνει ο ίδιος) είτε λίγο αργότερα, ο Δραγούμης δεν είχε αρκετό χρόνο για να την εκδηλώσει με συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές μετά την επιστροφή του από την εξορία. Ο Βενιζέλος συνέχισε να είναι ο μεγάλος του πολιτικός αντίπαλος καθώς τον θεωρούσε «στήριγμα της κεφαλαιοκρατίας και της αστικής τάξης». Γι' αυτό συνέχισε να συνεργάζεται με το αντιβενιζελικό στρατόπεδο, με το οποίο ωστόσο δεν τον συνέδεε τίποτε άλλο.

80. Στο ίδιο, 5 (εγγραφή του Οκτωβρίου 1918).

81. Στο ίδιο, 8 (εγγραφή 14 Οκτωβρίου 1918).

82. Y. Konstantinova, "Bulgarians and Greeks between Federalism and Nationalism in the First Decade of the 20th century. The Alternative Visions within the Bulgarian and Greek National Movements. Dimo Hajdimov and Ion Dragoumis in Comparison", *Etudes balkaniques*, 1-2 (2010), 102.

83. ΑΙΔ, ΦΗ, ΣΤ', 116.

VI. Η κληρονομιά του Δραγούμη

Ο πρόωρος θάνατος του Δραγούμη «κέντριζε και κεντρίζει τη φαντασία πολλών», όπως σημειώνει ο Θεόδωρος Σωτηρόπουλος.⁸⁴ Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο νεαρός Γιώργος Θεοτοκάς θεωρούσε ότι, αν το νήμα της ζωής του δεν είχε κοπεί πρόωρα, ο Ίων Δραγούμης θα μπορούσε να είχε παίξει κάποιον σπουδαίο ρόλο στην Ελληνική Ιστορία, ίσως αποτρέποντας κάποιο από τα δράματα που έλαβαν χώρα τότε, ιδίως τη Μικρασιατική Καταστροφή που οδήγησε στον ξεριζωμό του μικρασιατικού ελληνισμού το 1922. Λίγο αργότερα, το 1940, ο Άγγελος Σικελιανός υπογράμμιζε ότι η εξέλιξη του Δραγούμη ανακόπηκε τη στιγμή που προσπαθούσε εναγωνίως «να συμβιβάσει και να βρει τον ενιαίο ρυθμό του Εθνικισμού, του Σοσιαλισμού και του Ανατολισμού» και ότι ο θάνατος ανέκοψε την πορεία προς την ολοκλήρωση της εσωτερικής φυσιολογίας του ως ποιητή-πολιτικού, τη στιγμή που θα έλυνε την αντινομία ανάμεσα στην ενέργεια και στη σκέψη που τον χαρακτήριζε. Δίνοντας θετικό περιεχόμενο στις εσωτερικές αντινομίες του Δραγούμη, υπογραμμίζει επίσης ο Λευκαδίτης ποιητής και στοχαστής «ότι μονάχα η ύπαρξη κ' η εμφάνιση των πιο ισχυρών αντινομιών σ' ένα άτομο αποτελεί την προϋπόθεση συγχρόνως και το βάθρο, στο οποίο προορίζεται μια μέρα με τις ίδιες της δυνάμεις να υψωθεί η καθαρή δημιουργική προσωπικότητα».⁸⁵

Είναι δύσκολο να προβλέψουμε πώς θα εξελισσόταν ο Δραγούμης αν δεν ανακόπτονταν η ζωή και η δράση του. Ωστόσο, κατά τις εξαιρετικά σημαντικές για τη σύγχρονη Ελλάδα δεκαετίες του 1920 και του 1930, η δράση και τα γραπτά του συνέχισαν να απασχολούν τους νέους που αναζητούσαν την ταυτότητα του νεώτερου ελληνισμού και της ίδιας της γενιάς τους. Νομίζω ότι η πιο γόνιμη επίδραση της σκέψης του Ίωνα Δραγούμη ήταν πάνω στη λογοτεχνική και πνευματική Γενιά του '30. Ο πρώτος και μοναδικός ίσως ιδεολογικός εκπρόσωπος αυτής της γενιάς, ο Γιώργος Θεοτοκάς, που ήδη το 1929 συνέταξε το μανιφέστο της, το *Ελεύθερο Πνεύμα*, απέδωσε, από το πρώτο του αυτό έργο, ιδιαίτερη σημασία στον Ίωνα Δραγούμη. Για τον Θεοτοκά ο Δραγούμης ξεχωρίζει όχι τόσο για την «εθνικιστική διδασκαλία του» και τους αγώνες του για τη Μακεδονία ούτε για τον εθνικιστικό δημοτικισμό του, αλλά για τους «εσωτερικούς αγώνες του και τη βαθιά ανησυχία της ψυχής του». Ο Θεοτοκάς αναδεικνύει την εικόνα ενός Δραγούμη που «ξυπνά τη νύχτα μες στη μοναξιά, άγνωστος στους πολλούς, για να ρίξει στο χαρτί τις εσωτερικές περιπέτειές του» και δεν «έχει πεισθεί για την ορθότητα των αρχών που υποστηρίζει ο Δραγούμης της δημόσιας ζωής». Ο Θεοτοκάς αναδεικνύει τις αντινομίες του Δραγούμη αλλά και τις λογοτεχνικές αρετές των βιβλίων του.

Ένας άλλος εκπρόσωπος της ίδιας γενιάς, ο νομπελίστας ποιητής Γιώργος Σεφέρης –που δεν απέδιδε στο έργο του Δραγούμη τη σημασία που του έδινε ο Θε-

84. Θ. Σωτηρόπουλος, «Εισαγωγικό Σημείωμα», στο *ΑΙΔ, ΦΗ, ΣΤ'*, [12].

85. Α. Σικελιανός, «Ίων Δραγούμης» (1940), *Πεζός Λόγος*, Δ', 24-25.

οτοκάς– ήταν επικριτικός απέναντι στη δράση του δημόσιου Δραγούμη (θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σεφέρης πρόσκεινταν, όπως και οι περισσότεροι εκπρόσωποι της Γενιάς του '30, στο βενιζελικό πολιτικό στρατόπεδο). Και ο Σεφέρης ωστόσο εκτιμούσε τα γραπτά του Δραγούμη. «Σε παίρνει λύπη να σκέπτεσαι αυτά που έγραφε και αυτά που έκανε», σημείωνε στο ημερολόγιό του το 1926, μετά την ανάγνωση του *Όσοι Ζωντανοί*.⁸⁶ Ο Δραγούμης επηρέασε θετικά και τον έτερο Έλληνα νομπελίστα ποιητή, τον Οδυσσέα Ελύτη, ο οποίος ήδη από τη δεκαετία του 1930, όπως βλέπουμε από τη μαρτυρία του στα *Ανοιχτά Χαρτιά*, εξήρε το «αιώνιο και υγιές μέρος» που περιείχαν οι απόψεις του Δραγούμη πίσω από την πολιτική τους διάσταση, από την οποία παίρνει αποστάσεις.⁸⁷ Σε μεταγενέστερο κείμενό του ο Ελύτης (υπό τον τίτλο «Οι πολλοί Έλληνες του ενός Δραγούμη») αποκαθιστά την εικόνα του «λεπτοφυή συγγραφέα και πατριώτη», ενώ δηλώνει ότι τα πατριωτικά βιβλία του Δραγούμη έπαυσε να τα διαβάζει «από τη μέρα που, με μια κλοτσιά του, κάποιος τερματοφύλακας αθλοτήτων έθεσε τέρμα σ' ένα κεφάλαιο ανοιχτό της ιστορίας».⁸⁸ Από την πλευρά του ο Παντελής Πρεβελάκης, που, τουλάχιστον ηλικιακά, ανήκει επίσης στη Γενιά του '30, σημείωνε πως «ο Δραγούμης είναι ένας τέλειος Έλληνας» και πως «η ζωή του προσφέρει με αδιαίρετη συνοχή τον καρπό της: ένα δίδαγμα κ' ένα παράδειγμα ελληνισμού, αρρενωπότητας και ορμής προς τη θυσία».⁸⁹

Η Γενιά του '30 είναι ίσως η πρώτη ελληνική πνευματική γενιά που αντιμετώπισε ισότιμα τη Δύση. Έπειτα από τις διάφορες ιστορικές περιπέτειες της δεκαετίας του 1940 (Πόλεμος, Κατοχή, Εμφύλιος), η γενιά αυτή συνέβαλε στη μερική αποκατάσταση και στην ανανέωση των ελληνικών εθνικών ιδανικών, που είχαν στο πρόσφατο παρελθόν εκπέσει μέσω της εκμετάλλευσής τους από ακραίες πολιτικές ιδεολογίες. Η αυτοπεποίθηση αυτής της γενιάς βασίζεται στην εκτίμηση ότι η πνευματική σκευή του νέου ελληνισμού, κληρονόμου της κλασικής αρχαιότητας αλλά όχι δουλικά υποταγμένου σε αυτήν, μπορεί να είναι ισότιμη με την σκευή των άλλων ευρωπαϊκών εθνών. Ο Δραγούμης έπαιξε σπουδαίο ρόλο, ως πρόδρομος, στη διαμόρφωση μιας τέτοιας εικόνας του νέου ελληνισμού. Εξάλλου, η Γενιά του '30, με αρκετή αυτοπεποίθηση, επανεξέτασε και αποκατέστησε, μερικά, και τον Περικλή Γιαννόπουλο.⁹⁰ Αλλά και κάποιες από τις ιδέες του Αθανάσιου Σουλιώτη Νικολαΐδη, τις οποίες ο ρομαντικός αξιωματικός είχε εκφράσει ως συνιστώσες του «ανατολισμού» του (όπως ήταν, για παράδειγμα, η εξιδανίκευση του χώρου του Αιγαίου), απέκτησαν νέα ζωή στα έργα και άλλες εκδηλώσεις της ιδεολογικής ταυτότητας των εκπροσώπων της Γενιάς του '30.

86. Γ. Σεφέρης, *Μέρες Α', 1925-1931*, Αθήνα 1984, 63 (εγγραφή της 8ης Ιουνίου 1926).

87. Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα 1974, 281 («Το χρονικό μιας δεκαετίας»).

88. Ο. Ελύτης, 2×7 ε, Αθήνα 1996, 37.

89. *Επιτάφια στήλη στον Ίωνα Δραγούμη. Εκατό χρόνια από την γέννησή του*, Τετράδια «Ευθύνης», 7 (1978) 141-142.

90. Βλ. π.χ. το αφιέρωμα στον Περικλή Γιαννόπουλο των *Νέων Γραμμάτων* (Ιαν.-Μάρτ. 1938) και Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, 1974, 281, 352.

Ωστόσο, για τη γόνιμη χρήση της επίδρασης του Δραγούμη η γενιά αυτή χρειάστηκε να ξεπεράσει τις ακρότητες της εθνικιστικής περιόδου του Δραγούμη, τις οποίες εξάλλου (όπως είδαμε) τις ξεπέρασε ή προσπάθησε να τις ξεπεράσει και ο ίδιος κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του.

Ο Κ. Θ. Δημαράς, του οποίου επίσης οι καταβολές θα μπορούσαν να αναζητηθούν στη Γενιά του '30, θεωρεί ότι ο ανατολισμός του Αθανάσιου Σουλιώτη Νικολαΐδη δεν ήταν μια στενά ατομική προσέγγιση και ότι εξέφρασε μια καμπή της Ελληνικής Ιστορίας κατά τη δεκαετία 1905-1915, όταν επιδίωξε να διαμορφωθεί ο σημερινός ελληνισμός, μια καμπή που θα μπορούσε να είχε σημάνει την ανέγερση αλλά έμεινε μετέωρη.⁹¹ Εκ πρώτης όψεως ο ανατολισμός, το ιδανικό μιας ανατολικής ομοσπονδίας ως μιας από τις πιθανές λύσεις του Ανατολικού Ζητήματος, μοιάζει με μια μορφή ρεμβώδους ελληνικού εθνικισμού με περιορισμένη απήχηση. Ωστόσο η διαμόρφωση αυτού του ιδανικού θεωρώ ότι ήταν μια από τις εκδηλώσεις της σύγκρουσης ανάμεσα στα εθνικιστικά ιδανικά και σε μια περίπλοκη, πολιτικά και εθνολογικά, πραγματικότητα. Εκφράζει ακριβώς την αμηχανία του εθνικιστικού ιδανικού απέναντι στις προεθνικές πραγματικότητες. Νομίζω ήταν μια παρόμοια αμηχανία που, ακόμη και σε περιόδους άνθησης των βαλκανικών εθνικισμών, είχε οδηγήσει πολλές πνευματικές και πολιτικές προσωπικότητες των Βαλκανίων να αγκαλιάσουν το ουτοπικό ίσως όραμα της βαλκανικής ομοσπονδίας ως λύση στα προβλήματα που δημιουργούσε ο εθνικισμός. Μια τέτοια «ουτοπική» μάλλον θεώρηση, και ίσως και η επιρροή των ιδεών του Δραγούμη και του Σουλιώτη για τον ανατολισμό, είχε οδηγήσει τον ποιητή Άγγελο Σικελιανό (μέτοχο αντίστοιχων ιδεών, κατά την εποχή εκείνη, όπως είδαμε) να παροτρύνει δημόσια τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α', στο *Ανοιχτό Υπόμνημα στη Μεγαλειότητά Του* (1922), μεσούντος του Ελληνοτουρκικού Πολέμου στη Μικρά Ασία, μόλις λίγους μήνες πριν από την κατάρρευση του μετώπου και τη συνακόλουθη Μικρασιατική Καταστροφή, να τείνει χείρα φιλίας στον Κεμάλ.

Πριν από το τέλος της ζωής του ο Δραγούμης είχε τη διορατικότητα να διακρίνει τα όρια του εθνικιστικού ιδανικού και να προσπαθήσει να πραγματοποιήσει τη σύνθεση ανάμεσα στον εθνικισμό και στον ανθρωπισμό, σύνθεση που μεταξύ άλλων τον οδήγησε στη συνειδητοποίηση των κοινών στοιχείων ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς.

Ερίζεται αν ο εθνικισμός είναι απότοκος του Διαφωτισμού ή αντίδραση στον Διαφωτισμό. Είναι αλήθεια ότι ο Διαφωτισμός έκανε δυνατή την εκδήλωση των πατριωτικών και των εθνικιστικών ιδεών, μέσω της εκκοσμίκευσης της παιδείας και της καλλιέργειας των εθνικών γλωσσών. Ωστόσο είναι σαφές ότι ο μισαλλόδοξος, φυλετικός εθνικισμός, που θυσιάζει τις βασικές ανθρωπιστικές αρχές του Διαφωτισμού στον βωμό του σοβινισμού και της εθνικής και της φυλετικής υπεροχής, αποτελεί απόρριψη του αρχικού απελευθερωτικού μηνύματος του Διαφωτισμού. Η περίπτωση του Δραγούμη –και η «ελληνική θητεία» του, όπως

91. Βλ. Α. Σουλιώτης Νικολαΐδης, *Γράμματα από τα βουνά – Σημειωματάρion*, [21] (πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά).

χαρακτηρίζει την εθνικιστική του περίοδο ο Άγγελος Σικελιανός, η θητεία του σε ένα ατελέσφορο ίσως, τελικά, ιδανικό– τονίζει αυτή τη διάσταση με δραματικό τρόπο.

Ο Ζεέβ Στέρνχελ αναδεικνύει, όπως είδαμε, την εθνικιστική, αντιφιλελεύθερη παράδοση του «Αντιδιαφωτισμού» ως μια εναλλακτική ευρωπαϊκή νεωτερικότητα στην οποία οφείλονται πολλές από τις περιπέτειες που οδήγησαν την Ευρώπη στις κρίσεις του 20ού αιώνα. Ο Δραγούμης, αφού γοητεύθηκε από την αντιδιαφωτιστική εθνικιστική παράδοση, μέσω της επίδρασης του Νίτσε και του Μπαρέζ, αλλά και μέσω της πρόσληψης από μέρους του των ιστορικών περιπειών του σύγχρονου ελληνισμού, συνέχισε να εκφράζει τις αντινομίες ανάμεσα σε αυτή την παράδοση και στον ανθρωπιστικό Διαφωτισμό. Ήταν αυτές οι προσωπικές αντινομίες και οι πνευματικές ανησυχίες αλλά και οι ιστορικές περιπέτειες των αρχών του 20ού αιώνα που τον έκαναν να στραφεί στη διαφωτιστική παράδοση και στον ανθρωπισμό, χωρίς ωστόσο να προλάβει να ολοκληρώσει πλήρως τη στροφή του.

